

Medya ve İnsan Hakları Örgütlerinin Verilerinden Hareketle
1980'lerden Günümüze Türkiye'de İşkence:
Epidemiyolojik Bir Başlangıç Çalışması

Prof. Dr. Melek Göregenli
Evren Özer

TİHV

Türkiye İnsan Hakları Vakfı

Medya ve İnsan Hakları Örgütlerinin
Verilerinden Hareketle
1980'lerden Günümüze Türkiye'de İşkence:
Epidemiyolojik Bir Başlangıç Çalışması

Ankara, Kasım 2010

Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları 70

Yazarlar

Prof. Dr. Melek Göregenli
Evren Özer

TÜRKİYE İNSAN HAKLARI VAKFI

Akbaş Mah. (Sakarya Mah.) Sarıca Sok. No: 7 Hamamönü/Altındağ/Ankara 06080

Tel: (312) 310 66 36 • Faks: (312) 310 64 63

E-posta: tihv@tihv.org.tr

<http://www.tihv.org.tr>

ISBN: 978-975-7217-78-7

Türkiye İnsan Hakları Vakfı, Türk Medeni Yasası'na göre kurulmuş,
hükümet dışı ve bağımsız bir kuruluştur.
Statüsü 30 Aralık 1990 tarihli ve 20741 sayılı Resmi Gazete'de
yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

BULUŞ Tasarım ve Matbaacılık, Ankara
Tel: (312) 222 44 06 • Faks: (312) 222 44 07

Bu yayın Avrupa Komisyonu'nun maddi desteğiyle hazırlanmış ve bastırılmıştır.

İşkence G6renler için Ankara, Adana, Diyarbakır,
İstanbul ve İzmir'deki 5 Tedavi ve Rehabilitařyon
Merkeziyle İlgili Proje, Demokrasi ve İnsan Hakları
Avrupa Aracı kapsamında Avrupa Komisyonu tarafından
da desteklenmektedir.

“Bu belgenin içeriği yalnızca Türkiye İnsan Hakları Vakfı'nın sorumluluğundadır; hiçbir
şekilde Avrupa Komisyonu'nun duruşunu yansıttığı addedilemez.”

İçindekiler

Önsöz	7
Giriş	9
Araştırmanın Amacı	10
Araştırmanın Yöntemi	11
Bulgular	11
1990 Sonrası İşkence Kayıtları	23
Yıllara Göre Karşılaştırmalı Analizler	30
İşkencenin Gerçekleşme Mekânına Göre Karşılaştırmalı Analizler	41
Siyasi ve Adli Vakalara Göre Analizler	49
Sonuç	55

Önsöz

Elinizdeki çalışma bir insanlık suçu olmasına rağmen Türkiye gerçeği olarak halen süregelen “işkence”nin son 30 yıldaki izdüşümüdür. Savaş dönemlerinde dahi istisnası olmayan “işkence yasağı” çok uzun yıllar boyunca görmezden gelindi ve toplumsal muhalefeti sindirmek; topluma korku salmak amacıyla sıklıkla başvurulan bir yöntem oldu.

Siyasal iktidarlar uluslar arası saygınlık açısından doğrudan kabul etmese de, dönem dönem söylemlerine yansıdığı üzere işkence en ağır haliyle özellikle 12 Eylül Darbesi’nden sonra yaşamımıza girmiştir. Elbette işkence o tarihten günümüze kadar aynı düzeyde seyretmemiştir. Bu çalışma tam da bu 30 yıl boyunca işkencenin Türkiye’deki seyrini, yaygınlığını incelemiş olmasıyla, bir ilktir.

AKP yetkilileri hükümeti devraldıkları 2002 yılından itibaren en üst düzeyden defaatle “işkenceye sıfır tolerans” ifadesini kullanmışlardır. Bu ifadenin arka planında ise yine gözaltında ve cezaevlerinde şüpheli ölümler meydana gelmiş, insanlar yine kolluk kuvvetlerinin fiziksel şiddetine maruz kalmıştır. Sekiz yıllık AKP iktidarı döneminde 1 Mayıs, 21 Mart gibi kutlamalara çok sert müdahale edildiğini, 2006 yılının Mart ayında Diyarbakır’da meydana gelen olaylar sonrasında gözaltına alınan yüzlerce insanın tamamının işkenceden geçirildiğine hep birlikte tanıklık ettik.

Siyasal iktidarların ihtiyaç duyduklarında işkenceyi hiç sakınmadan devreye sokabildiklerini geçmiş yıllardaki gözlemlerimizle söyleyebildiğimiz gibi, elimizdeki verilerin çıktıklarıyla ortaya koyarak “işkenceye sıfır tolerans” söyleminin iktidarın tesisi ya da korunması ve sürdürülmesi noktasında işlevsiz olduğunu gösterebilme olanağı bulduk.

TİHV olarak yaptığımız bu çalışmanın; işkencenin olmadığı bir dünya umuduyla diğer tüm hak savunucularıyla bu çalışmayı geliştirmek isteyen TİHV çalışanlarına ve gönüllülerine ufuk açıcı olmasını dileyerek, Vakfın 20 yıllık tarihi boyunca bu birikime katkıda bulunan tüm dostlarımıza, çalışmada emeği geçen başta Melek Göregenli’ye ve öğrenci arkadaşlarımıza teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Şebnem KORUR FİNCANCI
Türkiye İnsan Hakları Vakfı Başkanı

Medya ve İnsan Hakları Örgütlerinin Verilerinden Hareketle 1980'lerden Günümüze Türkiye'de İşkence: Epidemiyolojik Bir Başlangıç Çalışması¹

Melek Göregenli - Evren Özer

Giriş

Türkiye İnsan Hakları Vakfı'nın (TİHV) öncülüğünde Birleşmiş Milletler (BM) nezdinde işkencenin belgelenmesi amacıyla kabul edilen İstanbul Protokolü'nde "işkence" kavramı, BM'nin 1984 tarihli İşkenceye Karşı Sözleşmesi'nde tanımlandığı anlamda tanımlanmıştır: Bir kişiden veya üçüncü bir şahıstan bilgi almak, o kişinin veya üçüncü bir şahsın itiraf etmesini sağlamak, o kişiyi veya üçüncü bir şahsı işlediği veya işlediğinden şüphelenilen herhangi bir eylemden dolayı cezalandırmak, her tür ayrımcılıktan kaynaklanan herhangi bir nedenle söz konusu kişiyi veya üçüncü bir şahsı korkutmak veya zorlamak amacıyla, kamu görevlisi veya resmi görevli olarak hareket eden herhangi bir şahsın rızası, emri veya göz yummasıyla, söz konusu kişiye acı vermek veya canını yakmak kastıyla yapılan zihinsel ve/veya fiziksel herhangi bir hareket işkencedir. Yasal müeyyidelerin doğal veya arızî sonucu olarak çekilen acı, işkence kapsamına dâhil değildir (TİHV, 2001).

Yine Uluslararası Af Örgütü'nün (UAÖ) 2009 yıllık raporuna göre, işkencenin evrensel olarak yasaklanmış olmasına rağmen bütün ülkelerin %50'sinde, G-20 ülkelerinin %79'unda işkence ve kötü muamele devam etmektedir (<http://www.amnesty.org.tr/yeni/yillikrapor09.pdf>). Ancak işkence sorununun gerek siyasi açıdan duyarlı bir konu olması gerekse işkenceyle ilgili verilere ve işkence mağdurlarına ulaşmanın çeşitli nedenlerle zor olması, bu alanda epidemiyolojik çalışmalar yapmayı, dolayısıyla işkencenin gerçek yaygınlığını belirleyebilmeyi neredeyse imkânsız hale getirmektedir. UAÖ ve Türkiye'den örnek verirse, TİHV, İnsan Hakları Derneği (İHD), KAOS-GL gibi ulusal ve uluslararası insan hakları kuruluşları aracılığıyla ulaşılan bu bilgilerin epidemiyolojik bir değerinin olmayışı da toplumlar arası bir karşılaştırma yapmayı güçleştirmektedir.

Türkiye'de, son yıllarda büyük ölçüde Avrupa Birliği (AB) süreciyle ilişkili olarak gerçekleşen yasal düzenlemeler ve insan hakları alanında verilen mücadeleler sonucunda işkence konusunda yaşanan insan hakları ihlallerinin, en azından sayısal veriler açısından bir azalma eğilimi gösterdiği sıklıkla vurgulanmaktadır. Bu konuda yapılan tartışmalarda, hükümet yetkilileri, "işkenceye sıfır tolerans" ifadesiyle özetlenebilecek bir anlayış benimsediklerini beyan etmektedir. Bununla birlikte, gösterilerde güvenlik güçleri sıklıkla göstericilere karşı şiddet kullanmakta, pek çok farklı güvenlik kurumunda ve kamusal alanlarda işkence iddiaları sık sık gündeme gelmekte, hatta işkence nedeniyle ölümler nadiren de olsa hala yaşanmaktadır. Gösterilerde güvenlik güçlerinin çok kolaylıkla göstericilere karşı şiddet kullanması, "polisin aşırı/ölçüsüz/orantısız güç kullanımı" kapsamında kamusal bağlamda dillendirilse de işkence ve kötü muamele olgusu, ciddi ve gerçek bir insan hakları ihlali ve insanlık suçu olarak politik aktörlerin ve toplumun gündeminden çıkmış görünmektedir. Gündemimizden çıkmış olması, işkencenin gerçekten hayatımızdan çıktığını göstermekte midir? Türkiye'de işkencenin sistematik olarak uygulanan bir iktidar pratiği olmaktan çıkması amacıyla atılacak adımların etkili olabilmesi için gereken siyasal kararlılık açısından, hükümetin işkenceye karşı olduğuna ilişkin beyanlarının büyük önemi olduğu konusunda bir sözbirliği var. Kuşkusuz,

¹ Bu raporun yazımında ilk elde yazarın işkence konusunda daha önce Diyarbakır ve İzmir Barolarıyla (2005) yapmış olduğu alan araştırmalarının, Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin İşkencenin Haritalanması çalışmasının, Kaos Gay ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği (KAOS-GL) ve Pembe Hayat Derneği'nin raporlarının bilgilerinden yararlanmıştı. Raporda yer alan verilerin büyük bölümü TİHV'nin yıllık raporlarından elde edilmiştir. Bütünüyle gönüllü bir çalışmanın ürünü olan bu raporda yer verilen verilerin elde edilmesinde emek ve sabır gerektiren çalışmalarıyla hep yanımda olan sevgili lisans ve lisansüstü öğrencilerim, Aylin Deniz Ülkümen, Pelin Karakuş, Erdem Ömüriş, Pınar Yiğit, Tuğba Atak, Sıla Derin, Özge Karanak, Emine Bayraktar, Ezgi Mehmetoğlu, Ecem Olçum, Başak Öksüzler ve İrem Umuroğlu'na sevgilerimle teşekkür ediyorum.

bu konuda farklı ülkelerin deneyimleri, kötü muamele ve işkenceyle mücadelede en etkili belki de ilk adımın siyasal iktidarların gösterecekleri irade olduğunu gösteriyor. Gerek yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesi, gerekse insanların zihninde güvenlik kurumlarının kötü muamele ve işkence uygulamalarına yönelik "sıfır tolerans" gösterilebilmesi için öncelikle siyasal iktidarın kararlılığı gerekiyor. Niceliksel olarak azalmış olsa bile, işkence uygulamalarının arkasında herhangi bir ülkede, siyasal, kamusal doğrudan ya da dolaylı bir iradenin olmaması mümkün mü? Bu ve benzeri sorular ve yanıtlarına ilişkin tartışmalar, işkencenin, ağır bir şiddete dayanan bir insan hakları ihlali olmasının ötesinde, ideolojik arka planı konusunda uyarıcıdır. Üstelik bu ideolojik arka planı besleyen zihniyet yapıları, sadece iktidarlar açısından değil, işkencenin hedefi, gerçek ve olası mağdurları açısından da tartışılmaya muhtaçtır. 1 Mayıs 2008'de Taksim'de güvenlik güçlerinin yurttaşlara müdahalesi konusunda konuşurken Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın, "güvenlik güçlerinin oransız güç kullandığı kişilerin işçiler olmadığı" konusundaki yorumu, çok yakın dönemde gerçekleşen öğrenci eylemlerinde, polislin öğrencilere açık ve ağır şiddet uygulamaları sonrasında eylemcilere yönelik "gizli örgüt üyeleri" atıfları, göstericilere yönelik güvenlik güçlerinin şiddet uygulamalarını toplumun zihninde meşrulaştırma işlevi görmektedir: İşçilerin eyleminde "işçi olmayanlar" a, öğrencilerin eyleminde "örgüt üyesi olanlara" karşı güvenlik güçleri şiddet uygulayabilir. Oysa şiddet ve işkence yasağının ne hukuki ne de vicdani olarak herhangi bir istisnası bulunmamaktadır. Bu ve benzeri pek çok örnek, Türkiye'de işkence olgusuna iktidarların bakış açısının değişiminin, içeriğine ilişkin bilgi veriyor. Bu yaklaşımın, sadece bu coğrafyada değil dünyanın her yerinde iktidarların sözcüleri tarafından dillendirildiğini görmek mümkün: "Onlar işçi değildi, oraya olay çıkarmaya gelmişlerdi; onlar, ülkemizi bölmeye çalışıyorlar; onların geçmişine bakınız, hep bunu yapıyorlar; onlar ulusumuzun ülkemizin huzurunu bozmaya çalışıyorlar; onlar, Amerika'nın düşmanlarıdır... " Devletin yasal otoritesi aracılığıyla yurttaşlara uygulanan şiddet, işkence ve kötü muamelenin "gayrı meşru" kabul edilmesinin, yurttaşların, devrin ruhuna ve iktidarların ihtiyaçlarına göre değişen belirli davranış ve yaklaşımlarda bulunmamaları koşuluna bağlandığı sürece, "işkenceye sıfır tolerans"ın hakikiliğinden söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle, belki de özellikle kamusal otoritenin, yönetenlerin, yönetilenlere karşı uyguladığı şiddet, kötü muamele ve işkencenin, esasa yönelik bir zihniyet değişikliği gerçekleşmeksizin, azalarak son bulacağı fikrinin, bizi işkencenin politik doğasını anlamaktan uzaklaştıran bir yaklaşım olduğu düşünülebilir. Çünkü işkence, insanlığın gerek meşruiyet gerekse yasallık açısından çok uzun zamandır mahkûm ettiği fakat ortadan kaldıramadığı olgulardan biri. Savaş, yoksulluk ve pek çok başka adaletsiz, insan eliyle yaratılan olgular gibi işkence de hiç kimsenin, tarihin neredeyse hiçbir döneminde, en azından açıkça savunmadığı, var olmasındaki sorumluluğu ya da katkısını en azından açıkça sahiplenmediği bir insanlık ayıbı, bir insanlık suçudur. Tarih bize, bir yandan, hukukun egemenliği ve yaygınlığı arttıkça işkencenin her düzeyde azalabileceğini hatta bütünüyle ortadan kalkabileceğini gösteriyor; işkenceyi uluslararası ve ulusal düzeyde izleyen pek çok örgütün raporları, bir insan hakları ihlali olarak işkencenin ülkeden ülkeye değişebildiğini hatta kimi dönemlerde ve ülkelerde, hukuk sisteminin gelişmişliği ölçüsünde, bir suç olarak açıkça tanımlanıp, etkin biçimde izlenip cezalandırıldığı zaman, işkence uygulamasına rastlanmadığını ortaya koyuyor. Bir yandan da, dünyanın "gelişmiş" olarak tanımlanan ülkelerinde, belirli koşullar oluştuğunda, işkencenin kolayca bir gündelik devlet pratiği haline geldiğini görebiliyoruz; insanlık şiddet ve işkenceye karşı bunca yolu hiç kat etmemişçesine, öncelikle devletler ve birey ya da gruplar düzeyinde işkence "meşru" bir insan eylemi haline gelebiliyor. İşkence ortadan kalkmak yerine, iktidarların baskı aracı olarak teknolojik gelişmelerle giderek daha da incelen, insan hakkında, insanın iyiliği için üretilmiş her türlü bilginin insana karşı zalimce kullanıldığı, daha rafine hale gelen bir araç olarak hayatlarımızdaki yerini koruyor. Genel olarak şiddet ve işkencenin, iktidarın tesisi ya da korunması ve sürdürülmesinde nasıl işe yaradığı, gerek resmi iktidarlar gerekse insanlar ve gruplar arası ilişkilerde iktidar alanları tesis etmek ya da var olanları korumak amacıyla, şiddet ve işkence uygulayanlara ne sağladığı, sadece hukuk ya da insan hakları alanında değil, psikoloji ve diğer sosyal bilim alanlarında inceleniyor. İnsanlığın oluşturduğu birikim bize, iktidar sahiplerinin, iktidarlarını tesis etmek ve korumak için biçimleri, dozu, hedefleri dönemlere göre değişse de, şiddet ve işkence uyguladığını açıkça gösteriyor. Bu çalışmada yapmaya çalıştığımız, Türkiye'de hala varlığı konusunda ciddi belirtiler ve kanıtlar olan şiddet ve işkence olgusuna yeniden dikkat çekmektir.

Araştırmanın Amacı

Son yıllarda giderek artan biçimde, güvenlik güçlerinin özellikle toplumsal olaylarda ve özellikle belirli gruplara yönelik şiddet kullandığına ilişkin kaygılar, ülkemizde öncelikle bir insanlık suçu olan işkence olgusuna dikkatimizi yoğunlaştırmamızı gerektirmektedir. AB'ye katılım sürecinde gerek uyum yasaları çerçevesinde gerçekleştirilen yasal düzenlemeler gerekse toplumda genel olarak gözlenen "işkencenin artık son bulduğu" yönündeki kanaat ve hükümetin "işkenceye sıfır tolerans" yaklaşımı, ülkemizde kamu otoritelerince uygulanan şiddet ve işkencenin gerçekten ortadan kalktığını göstermekte midir? Bu çalışmada amacımız, 1980'lerden günümüze, ülkemizdeki işkence uygulamalarının seyrini, iki farklı kaynaktan anlamaya çalışmaktır. Şiddet ve işkence uygulamalarının, yeri, aktörleri ve mağdurları, yöntemleri, coğrafyası vb. değişmiş midir? Bu değişimin yönü nedir? Bu çalışmada sınırlı da olsa, sonra yapılacak farklı çalışmalara kaynak oluşturabilecek bir tür epidemiyolojik veri sağlamak da amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu rapora temel olan bulgular iki farklı kaynaktan elde edilmiştir. İlk kaynak, 1980- 1990 yılları arasında yayınlanan Cumhuriyet Gazetesi arşivleridir. Arşivlere İzmir Milli Kütüphanesi'nin kaynaklarından ulaşılmıştır. Medya taramasını Ege Üniversitesi Psikoloji Bölümü öğrencilerinden oluşan gönüllü bir grup, gerçekleştirmiştir. Gazetelerin tümü taranmış ve "işkence" konulu tüm haberlerin fotokopileri çekilmiştir. Haberin başlığı ya da içeriğinde işkenceyle ilgili herhangi bir içerik bulunması durumunda haber, veri olarak kabul edilmiştir. Böylece toplam 591 haber analize dâhil edilmiştir.

Araştırmamızın ikinci kaynağını ise Türkiye'deki insan hakları örgütlerinin hak ihlallerine ilişkin raporları oluşturmaktadır. 1988-90 yılları arasındaki veriler İnsan Hakları Derneği Ankara Şubesi'nden elde edilmiştir. 1990-2009 yılları arasındaki veriler ise Türkiye İnsan Hakları Vakfı'nın yıllık olarak hazırladığı hak ihlalleri raporlarından sağlanmıştır. Bu raporların analizleri ise TİHV çalışanı Evren Özer ile ODTÜ Psikoloji Bölümü öğrencisi Aylin Deniz Ülkümen tarafından gerçekleştirilmiştir. Raporlar içinde "işkence" ile ilgili olan veriler seçilmiş ve böylece 2264 başvuru hikâyesi üzerinden analiz gerçekleştirilmiştir.

İki kaynaktan elde edilen bilgiler, içerik analizi yöntemiyle çözümlenmek üzere sayısallaştırılmış ve bilgisayar ortamında, SPSS paket programıyla analiz edilmiştir. Bu çalışmada gazete haberleri ve insan hakları örgütlerine yapılan başvurular sadece içerikleri açısından tematik analizle değerlendirilmiştir. Özellikle gazete haberleri ile ilgili dil ve ideoloji ilişkisini çözümlenmek üzere yapılabilecek söylem analizi çalışması, bu yazının sınırları uygun olmadığı için yapılmamış, ertelenmiştir.

Bulgular

Aşağıda sırasıyla, iki kaynaktan elde ettiğimiz bulgular sunulmuştur. Cumhuriyet Gazetesi'nde yer alan haberlerin sayıları yıllara göre aşağıdaki tablodan izlenebilir. 1980 ve 1982 yıllarında daha yüksek oranda gözlenen haberler büyük çoğunlukla dava haberleridir. Analizimiz, 1980 Ocak ayından başlamaktadır ve askeri darbenin yapıldığı Eylül ayına kadar olan süreyi de kapsamaktadır. Bu dönemdeki haberler, darbe öncesi başlamış olan davalara ilişkindir ve şiddet ve işkence olgusu, haberlerde açık biçimde dile getirilmektedir. Örneğin Ocak ayında "'Komandolar Ankara'da kaçırdıkları bir gence işkence yaptılar" başlıklı, işkencenin failleri ve mağdurunun açıkça belirtildiği bir haber yayınlanırken, darbe sonrası dava haberlerinde işkence, daha çok, sanıkların "işkence iddiaları" biçiminde yer bulmaktadır. Yine Mayıs 1980'de "Türkiye'de işkence uygulaması kurumlaştı" (Türk Tabipler Birliği ile Türkiye Barolar Birliği'nin açıklaması) ve "Polis, Emekli Sandığı'nı basıp memurları dövdü" haberleri sıkıyönetim uygulamasına rağmen açık bir haber diliyle işkencenin haberleştirildiğini göstermektedir. Haziran 1980'de "Denizli'de işkence uygulamaları sürüyor", "İşkenceci polisler için sıkıyönetim dava açtı" başlıklı haberlerde, işkence ve özellikle "işkenceci" nitelemesinin kullanılması dikkat çekicidir. Temmuz ve Ağustos 1980'de çıkan benzer haberler: "İstanbul Barosu: "işkenceci polisler hakkında hala dava açılmaması yasaya aykırıdır" ; "İşkence ile öldürülmüş" ; "Demokrat Gazetesi muhabirini kaçırdı işkenceyle

öldürdüler” ; “Adana Adli Tabibi ve 1 Jandarma Astsubayı 3 köylünün işkenceyle öldürülmesiyle ilgili olarak tutuklandı”. Kasım ve Aralık 1980 dönemindeki haberlere bakıldığında haber dilinin belirsizleşme yönünde değiştiği görülebilir: “Şüpheli ölüm olayları” ; “Bursa'daki olaylar” ; “Yeni bir tutuklama”. 1981 yılına bakıldığında, işkence'nin “iddia” biçiminde ele alındığı, darbe öncesi kullanılan “işkenceci” nitelemesinin “işkence sanığı” nitelemesine dönüştüğü görülmektedir: “İşkence sanığı polis Haykırış 14 yıla mahkûm oldu” “İşkence sanığı komiserin tahliyesi reddedildi”. Bununla birlikte gazete, işkenceyi görünür kılabilecek haberlere de yer vermenin bir yolu olarak davalarda dile getirilen sanıkların işkence iddialarını zaman zaman başlığa taşımış ve işkence iddialarını yansıtmıştır: “Gözümdeki bağı aralayarak..” 1982 yılında daha çok sayıda ve daha açık bir dille işkencenin haberleştirildiği görülmektedir: “Sanık işkenceye tabi tutulduktan sonra huzura çıkabilir” ; “Tanık eski polis: Emniyette işkence olaylarına katıldım” ; Asut, sorguda kullanılan ağız bağına mahkemeye verdi” ; “Bulduğum yerden göremedim ama dövülme sesleri geliyordu” ; “Küçük: imza etmem dedim 20-30 defa oturup kaldırdılar” ; “TKPB Sanığı: Polis 1 milyon verirse bu ıstırap biter, diyordu” ; “ Alman turist kadın Bursa Emniyetinin 4. Katından atlayarak intihar etti”. 1982 yılında, darbe sonrası açılan davaların duruşmalarında sanıklar tarafından dile getirilen iddialar haberlerin büyük bölümünü oluşturmaktadır.

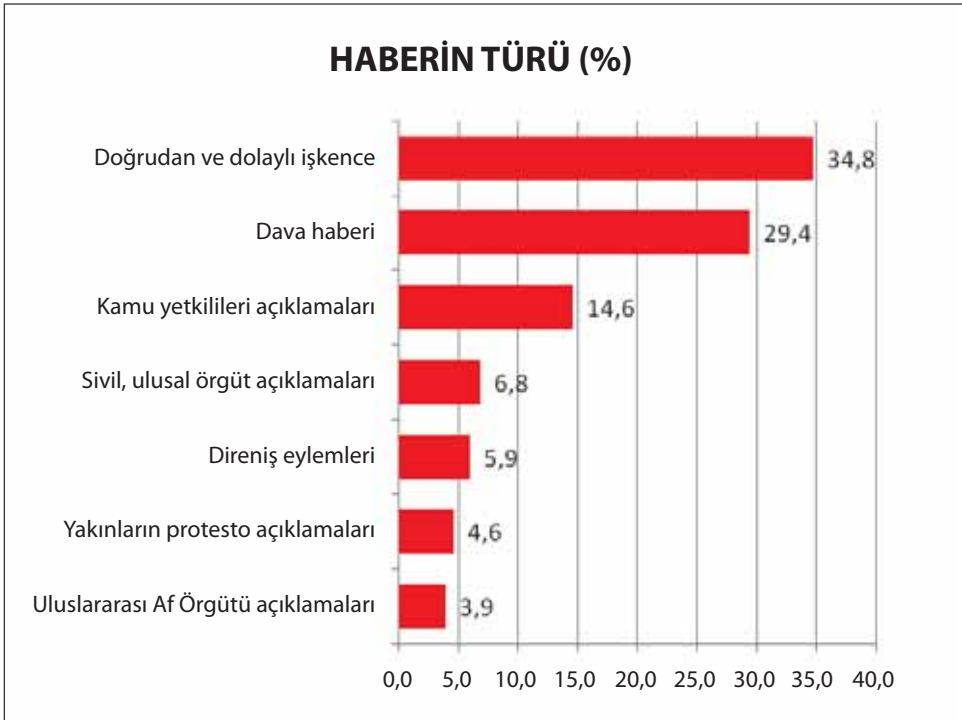
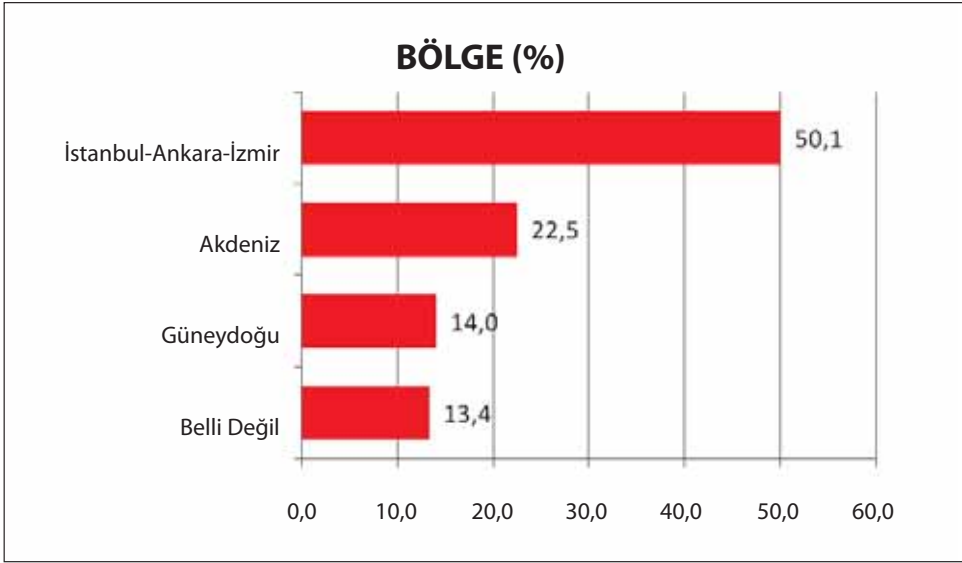
1986 ve 1987 yıllarındaki göreceli yükselişe kadar, 1982 yılı dışında daha az sayıda habere rastlanmakta ve haberlerin içeriği farklılaşmamaktadır. 1986-1987 yıllarında görülen haber sayısındaki artış, giderek artan oranda seslendirilen işkence iddiaları, parti ve sivil toplum örgütlerinin işkenceyi görünür kılma çabaları, iktidarın farklı kanatları tarafından yapılan açıklamalar ve değerlendirmelerden kaynaklanmaktadır: “Adli tıp: Necdet Bulut tıbbi hata sonucu ölmüş olabilir” ; “Sağ ve sol örgütlere karşı uzman polis yetiştiriliyor” ; “Akbulut: İşkenceden 8 kişi ölmedi, 3 kişi intihar etti” ; “SHP işkence iddialarını yerinde inceleyecek” ; “Özal'a göre, “işkenceci polis” “sol”la ilişkili ve 1402'lik” ; “Akbulut: İtirafçı polis Dev-Yol'cu” ; “ Bizde işkenceci uzman yok” ; “İşkence meclisin işi değil” ; “Özal: Şimdi geçiş dönemindeyiz” ; “Demirel: İşkence varsa siyasi sorumluluk vardır” ; “Münferit işkence var” ; “İşkence iddiaları dış kaynaklı”. 1985 yılından başlayarak sanık ve işkence mağdurlarının yakınlarının giderek yükselen işkenceyi görünür kılma mücadeleleri ve 1986'da İnsan Hakları Derneği'nin kuruluşuyla birlikte, işkenceye karşı mücadelenin örgütlü hale gelmesi, işkencenin, sadece gazete haberlerinde daha görünür olmasına yol açmamış aynı zamanda iktidarın sözcülerinin de işkence konusunu, meşrulaştırıcı beyanlar biçiminde de olsa gündemlerine almalarını sağlamıştır.

1980-1990 YILLARI ARASINDAKİ İŞKENCE HABERLERİNİN YILLARA GÖRE DAĞILIMI

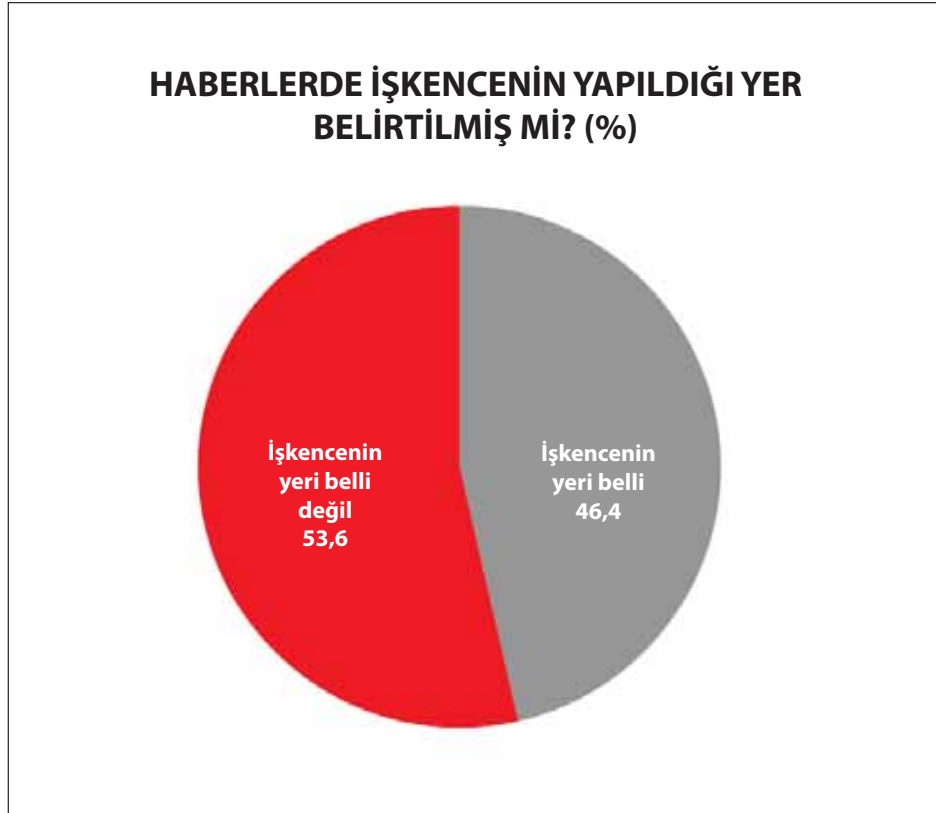
Haber Yılı	Haber Sayısı	Yüzde
1980	77	13,0
1981	42	7,1
1982	84	14,2
1983	27	4,6
1984	16	2,7
1985	58	9,8
1986	68	11,5
1987	124	21,0
1988	28	4,7
1989	45	7,6
1990	22	3,7
Toplam	591	100,0

1987 yılında şiddet ve işkenceyle ilgili haberlerin içinde giderek daha fazla, gerek tutuklu ve hükümlülerin gerekse mahkum aileleri, sivil toplum örgütleri ve işkenceyle mücadele eden grupların eylemleriyle ilgili haberler yer bulmuştur: “Keyfi uygulamaya protesto”; “Buca cezaevinde huzursuzluk”; “Eskişehir’de açlık grevi”; “MHP’liler açlık grevinde”; “Sağar ve Sungurlu işkence olaylarını tartıştı: İşkence insanlık suçu”; “İnsan Hakları Komisyonuna kişisel başvuru”; “İnsan Hakları Derneği, işkence sonucu ölümlerle ilgili rapor hazırladı: 149 kişinin ölümü ‘şüpheli’”.

1980 – 1990 yılları arasında Cumhuriyet Gazetesi’nde yer alan işkenceyle ilgili haberlerde, işkencenin gerçekleştiği şehir, bölge vb. bilgiler genellikle açık olarak belirtilmemiştir. Bununla birlikte, özellikle dava haberlerinde işkencenin gerçekleştiği yeri bildiren sanık ifadeleri ve işkence haberlerinin bildirildiği şehir esas alınarak yapılan analizlere göre, işkence büyük ölçüde 3 büyük şehirde ve Güneydoğu’da gerçekleşmiştir. İleriki bölümlerde izleneceği gibi 1990 sonrasına ilişkin analizler bu coğrafik dağılımın değiştiğini göstermektedir.

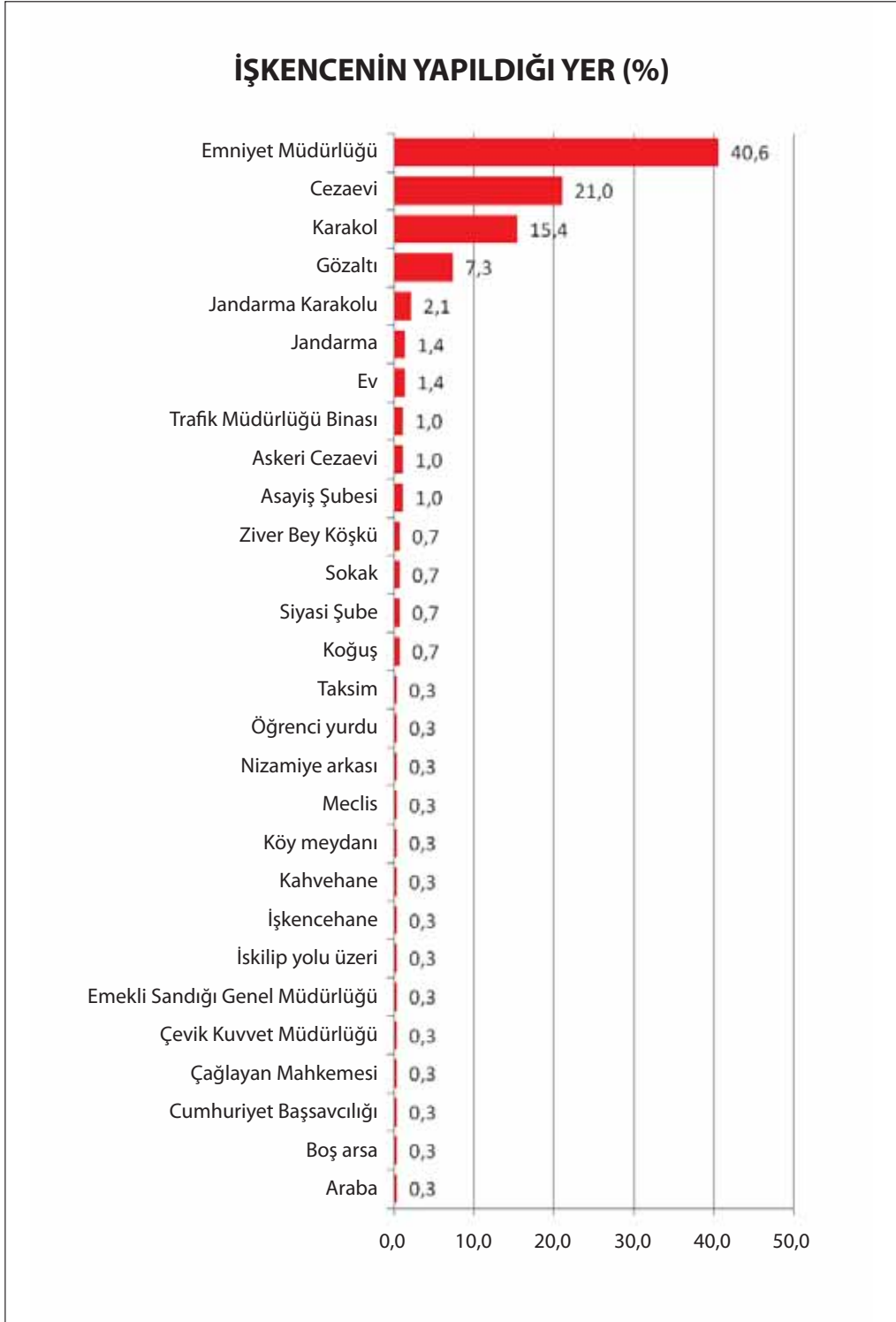

Yukarıdaki dağılım, haberlerde işkence olgusunun yer almasının hangi kapsam içinde gerçekleştiğini göstermektedir. Doğrudan işkenceyle ilgili haberler çoğunlukla darbe öncesi ve 1985'den sonraki haberlerdir. İşkencenin "dolaylı" olarak yer aldığı haberler kategorisinde ise genellikle "ölüm" haberleri girmektedir. Emniyet Müdürlüğü, Karakol ya da Cezaevlerinde gerçekleşen işkenceyle ölümler, doğrudan işkence sözcüğü kullanılmadan veya failer anılmadan fakat işkenceyi ima eden bir içerikle haberleştirilmiştir. Dolaylı içerikten doğrudan içeriğe özellikle 1985 sonrası daha büyük sıklıkla rastlandığı görülmektedir. Özellikle darbe sonrası, yaklaşık olarak 1985'e kadar, işkence haberleri "dava haberleri" kapsamında verilerek görünür kılınmıştır.

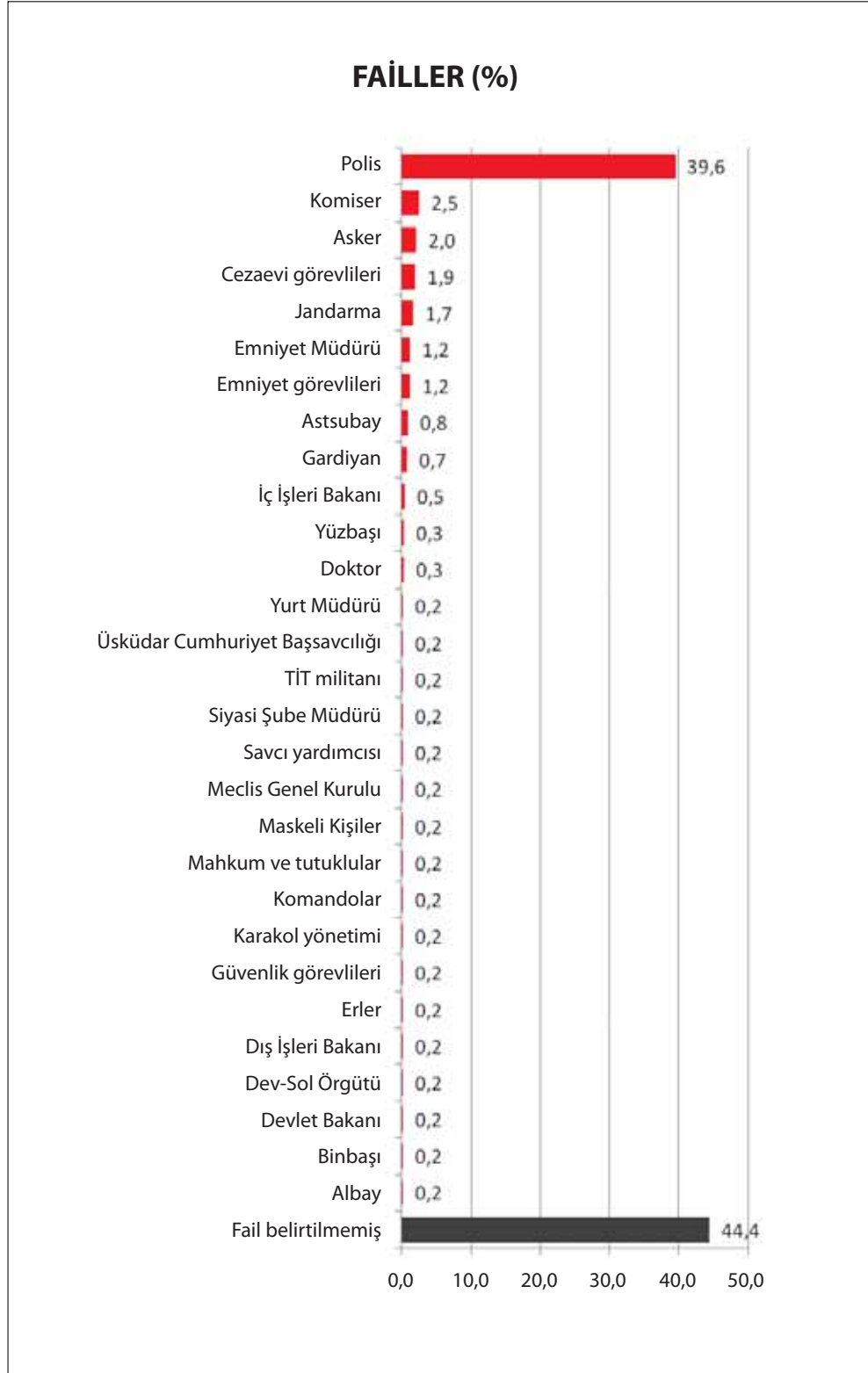
Haber metinlerinin % 53,6'sında işkencenin nerede yapıldığı belirgin, açık değildir. Haberlerin bir bölümü genel olarak işkence uygulamalarıyla ilgili sivil toplum örgütleri, sanık yakınları ya da kamu kurumu yetkililerinin açıklamalarına dayandığı için işkencenin yerinden söz edilmemektedir. İşkencenin yerinin belirgin olduğu haberler ise genel olarak dava haberlerinde yer alan sanık ifadeleriyle ilgili haberlerdir. Aşağıda, işkencenin nerede yapıldığının belirgin olduğu haberlerle ilgili analiz sonuçları yer almaktadır.

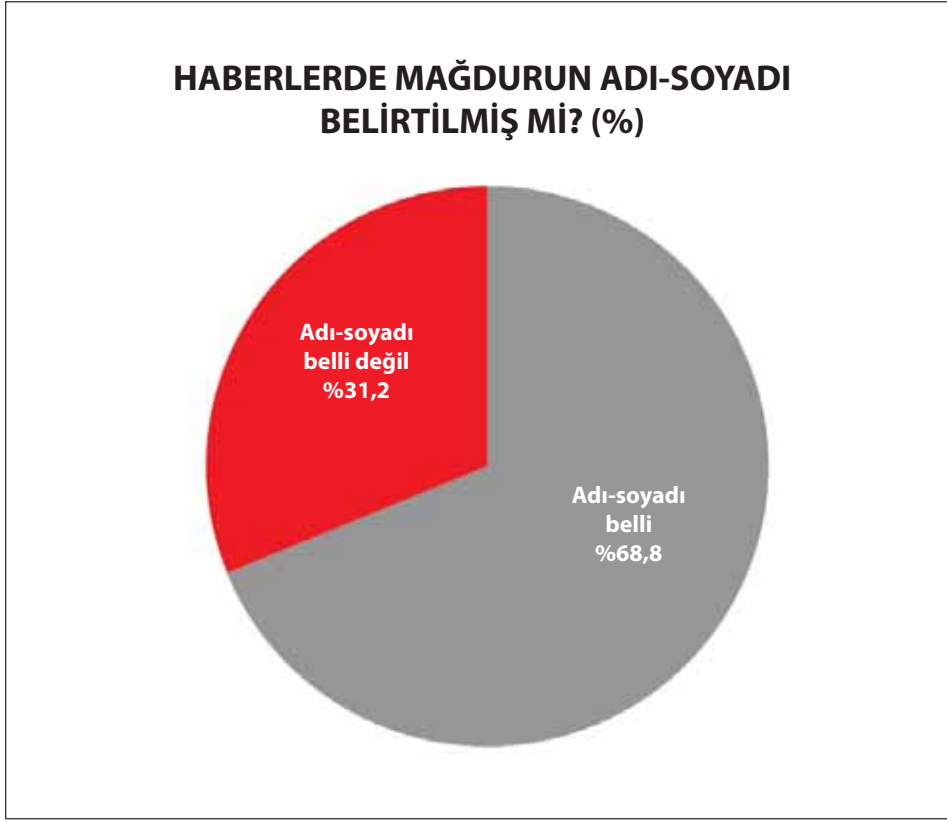
Analiz sonuçları işkence yapılan yerin sadece güvenlik birimleri ya da ceza-infaz kurumları olmadığını, neredeyse her yerde işkence yapıldığını göstermektedir. Ev'den araba'ya, boş arsa'dan köy meydanı'na kadar her yerde işkence yapıldığı haberleri gazetelerde yer almaktadır. Bununla birlikte, en büyük sıklıkla işkence yapılan yerlerin ilk sırasını Emniyet Müdürlüğü, Karakollar ve Gözaltı birimleri, yani "polis" in kontrolündeki güvenlik birimleri almaktadır. İkinci sırada ise cezaevleri gelmektedir. Jandarma Karakolları, Jandarmanın farklı birimleri ve Askeri Cezaevleri ise izleyen oranlarda işkence yapılan mekânlardır.

İşkenceyle ilgili haberlerin yarısına yakınında, işkencenin faileri belirsizdir. İşkence yapanların belirgin olduğu haberlerde ise işkence yapılan yerle tutarlı olarak, çok farklı kişilerin mağdurlara işkence yaptığı belirtilmektedir. Bununla birlikte yine işkence yapılan yerle tutarlı olarak en büyük sıklıkla emniyet güçlerinin işkence faileri oldukları görülmektedir.

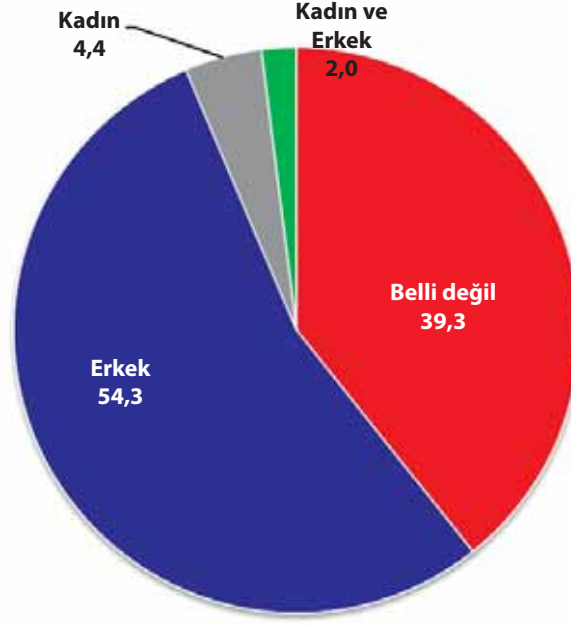

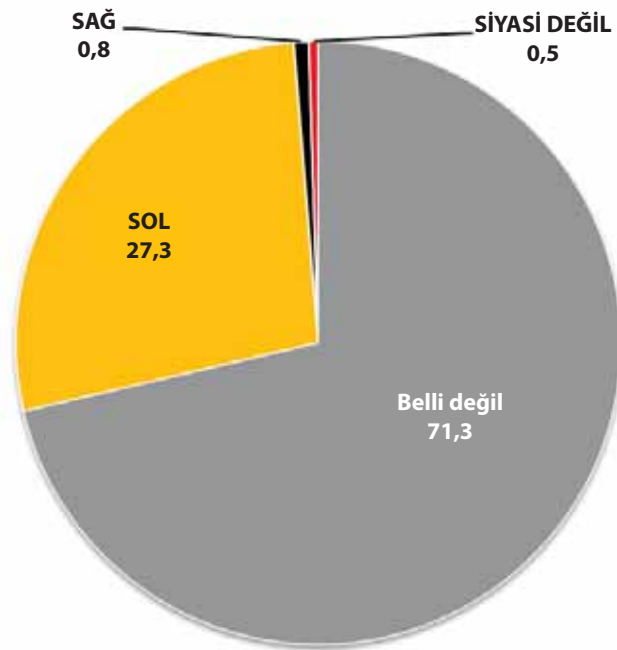
Haber metinlerinin yaklaşık % 70'inde mağdurların kimlikleri belirgindir. Sadece dava haberlerinde sanıkların isimleri belirtilmektedir. İsim belirtildiği durumda, isimden hareketle cinsiyetlerini belirlediğimiz mağdurların büyük bölümünün erkek olduğu görülebilir. Mağdurlar kadın olduğu durumda bunun özel olarak fakat “bayan” ifadesiyle belirtildiği haberler vardır: “Mamak'ta takım komutanı ve 6 bayan sanık yargılandı”

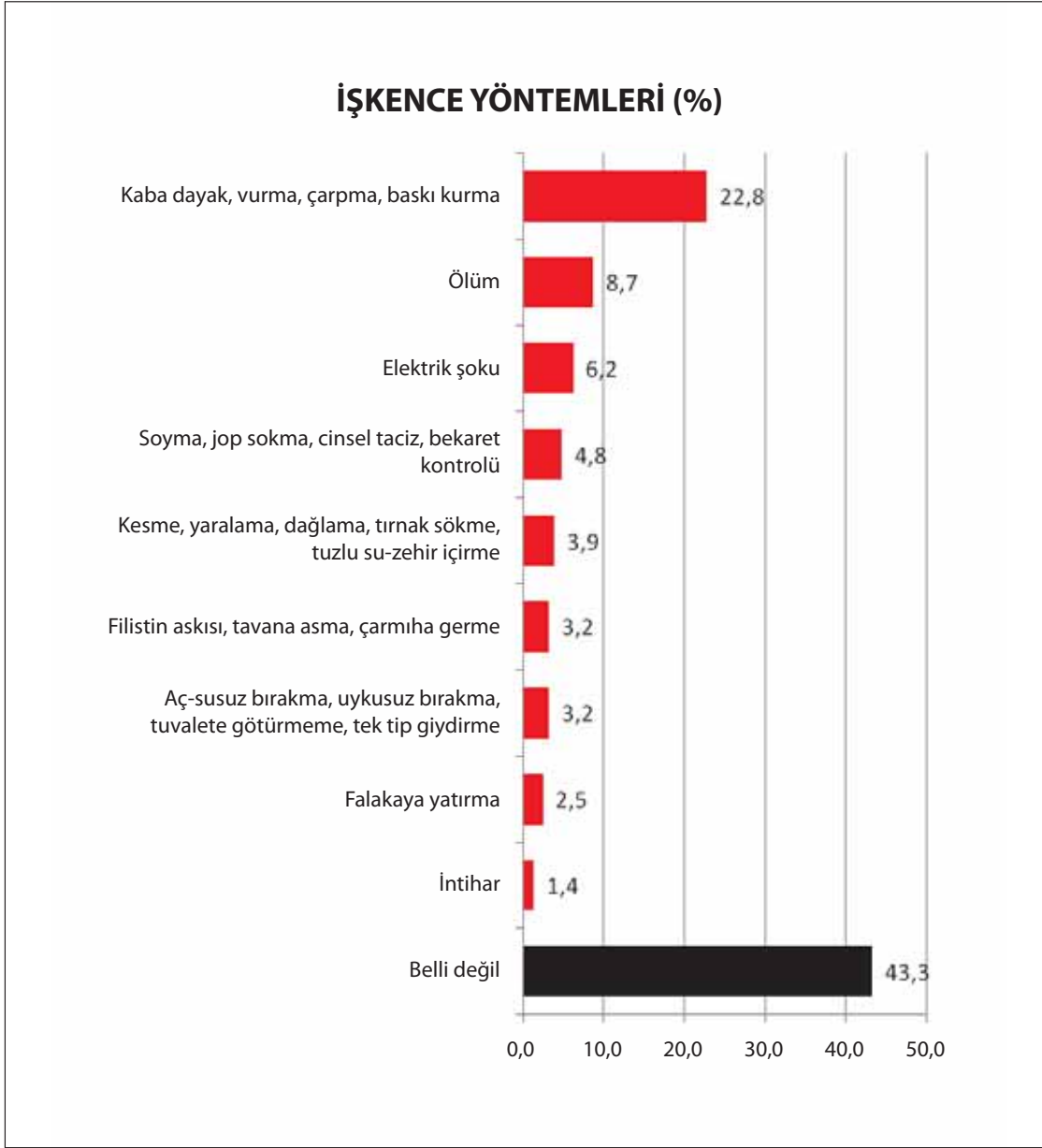
İşkence mağdurlarının yine büyük çoğunluğunun “sol” görüşlü olduğu görülmektedir. Gazete haberlerinde genellikle mağdurun siyasi görüşü yer almamaktadır, bununla birlikte genel olarak sanıkların hangi örgüt üyeliğiyle ilgili yargılandığı belirtildiği için siyasi görüşleri saptanabilmektedir: “HDÖ davasında bir sanık daha muayeneye gönderildi” ; “ Devrimci Cephe davasında yedi sanık salıverildi” . Bunun yanı sıra, işkence mağdurlarının “genç”, “sanık” vb. daha soyut niteliklemlerle anıldığı işkence haberleri de vardır: “Gözaltındaki bir sanığın ölümü nedeniyle 2 polis mahkûm oldu”; “ Mardin'de toplu dayak” “ 1 Mayıs'ta gözaltına alınanlar” ; “Bir genç karakolun penceresinden atladı”. Haber başlıklarına, mağdurların kimlikleri açısından bakıldığında, mağdurun tanınan, bilinen bir kişi olması durumunda kimliğinin daha vurgulu ve açıkça haberin başlığında yer aldığı görülmektedir: “Zekeriya Ülkücü, Çapa'da öldü” ; “Adli tıp: Necdet Bulut tıbbi hata sonucu ölmüş olabilir” ; “İlhan Erdost davasında karar bugün açıklanacak” ; “Töb-Der Genel Saymanı Gürbulak cezaevinde öldü”

MAĞDURUN CİNSİYETİ (%)

MAĞDURUN SİYASİ GÖRÜŞÜ (%)

Haber başlıklarında neredeyse hiç yer verilmemesine karşın, haber metinlerinin yarısından çoğunda işkence yöntemlerinden söz edilmektedir. Genellikle sanıkların işkenceyi dile getirdikleri haber metinlerinde, ulusal ve uluslar arası hak örgütlerinin ya da mağdurların yakınlarının eylemlerinde de işkence yöntemleri dile getirilmiştir. İşkence yöntemlerinin belirgin olduğu haber metinlerinin yaklaşık %10'u işkencenin ölümle sonuçlandığını göstermektedir. Aşağıdaki tablolarda, haber metinlerinde yıllara göre işkenceyle ilgili analizler görülmektedir.

YILLARA GÖRE İŞKENCE YÖNTEMLERİ

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Belli değil	10,5%	8,3%	15,3%	4,8%	4,2%	8,3%	11,8%	19,2%	3,5%	10,2%	3,8%
Kaba dayak, vurma, çarpma, baskı kurma	17,1%	1,9%	13,3%	7,6%	0,0%	6,7%	8,6%	31,4%	4,8%	5,7%	2,9%
Falakaya yatırma	12,5%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	37,5%	0,0%	12,5%	12,5%	12,5%	12,5%
Filistin askısı, tavana asma, çarpmıha germe	0,0%	9,1%	18,2%	0,0%	0,0%	27,3%	9,1%	9,1%	18,2%	0,0%	9,1%
Soyma, jop sokma, cinsel taciz, bekaret kontrolü	0,0%	0,0%	26,7%	0,0%	0,0%	20,0%	20,0%	26,7%	0,0%	6,7%	0,0%
Elektrik şoku	20,5%	11,4%	15,9%	2,3%	0,0%	18,2%	9,1%	9,1%	6,8%	2,3%	4,5%
Aç-susuz bırakma, uykusuz bırakma, tuvalete götürmeme, tek tip giydirme	20,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	20,0%	20,0%	20,0%	20,0%	0,0%	0,0%
Ölüm	12,7%	6,3%	9,5%	3,2%	3,2%	11,1%	19,0%	25,4%	3,2%	3,2%	3,2%
Kesme, yaralama, dağlama, tırnak sökme, tuzlu su-zehir içirme	23,5%	11,8%	11,8%	5,9%	0,0%	0,0%	5,9%	23,5%	0,0%	11,8%	5,9%
İntihar	30,0%	20,0%	10,0%	0,0%	10,0%	0,0%	0,0%	0,0%	30,0%	0,0%	0,0%

HABERİN KONUSU

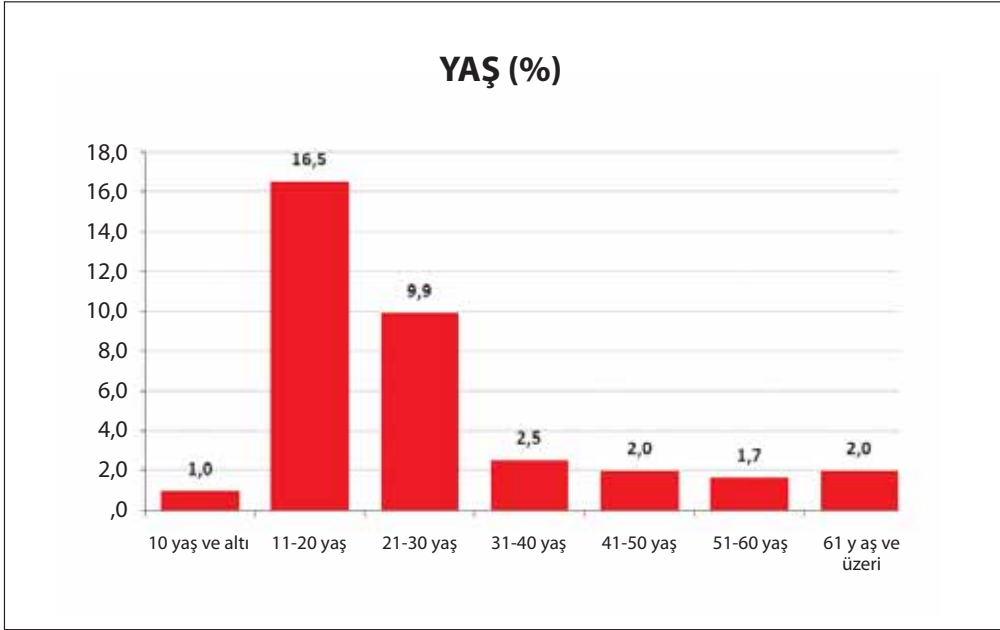
	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Dava haberi	4,7%	15,0%	38,9%	8,3%	5,7%	1,0%	2,6%	6,7%	4,7%	8,8%	3,6%
Doğrudan ve dolaylı işkence	18,6%	3,0%	2,5%	3,0%	0,5%	22,6%	19,1%	21,6%	4,0%	3,0%	2,0%
Kamu yetkilileri açıklamaları	14,9%	5,7%	3,4%	2,3%	2,3%	9,2%	26,4%	21,8%	3,4%	6,9%	3,4%
Uluslararası Af Örgütü açıklamaları	21,7%	4,3%	0,0%	0,0%	4,3%	8,7%	4,3%	17,4%	8,7%	26,1%	4,3%
Sivil, ulusal örgüt açıklamaları	12,9%	0,0%	0,0%	6,5%	3,2%	0,0%	0,0%	38,7%	6,5%	19,4%	12,9%
Yakınların protesto açıklamaları	12,5%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	4,2%	4,2%	62,5%	8,3%	4,2%	4,2%
Direnış eylemleri	20,7%	3,4%	0,0%	3,4%	0,0%	0,0%	0,0%	51,7%	6,9%	6,9%	6,9%

YILLARA GÖRE FAİLLER (%)

	Faali belli değil	Emniyet görevlileri	Cezaevi görevlileri	Askeriye görevlileri	Diğer devlet çalışanları	Diğer
1980	46,8%	44,2%	2,6%	3,9%	1,3%	1,3%
1981	45,2%	45,2%	0,0%	9,5%	0,0%	0,0%
1982	13,1%	86,9%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
1983	33,3%	59,3%	3,7%	3,7%	0,0%	0,0%
1984	31,2%	50,0%	6,2%	12,5%	0,0%	0,0%
1985	43,1%	53,4%	1,7%	1,7%	0,0%	0,0%
1986	44,1%	35,3%	2,9%	10,3%	7,4%	0,0%
1987	70,2%	18,5%	3,2%	6,5%	1,6%	0,0%
1988	30,8%	61,5%	0,0%	7,7%	0,0%	0,0%
1989	55,6%	33,3%	2,2%	6,7%	2,2%	0,0%
1990	59,1%	31,8%	9,1%	0,0%	0,0%	0,0%

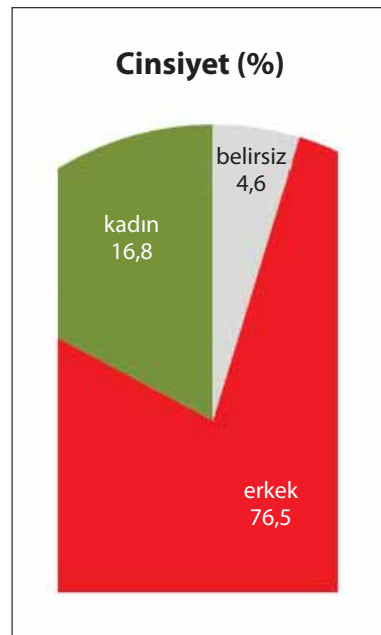
1990 SONRASI İŞKENCE KAYITLARI

Bu bölümde 1988'den 2009 yılına kadar insan hakları örgütlerine yapılan başvurular üzerinden yaptığımız analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Başvurularda kaydedilen bilgilerden hareketle yapılan analizler, haber metinlerinden daha fazla bilgiye ulaşma imkânı vermektedir. Özellikle mağdurların özellikleri, başvuruların bir bölümünde izlenebilen işkence sonrası süreç hakkında ulaşılabildiğimiz bilgiler aşağıda sırasıyla sunulmuştur. En son bölümde ise karşılaştırmalı bulgular yer almaktadır.

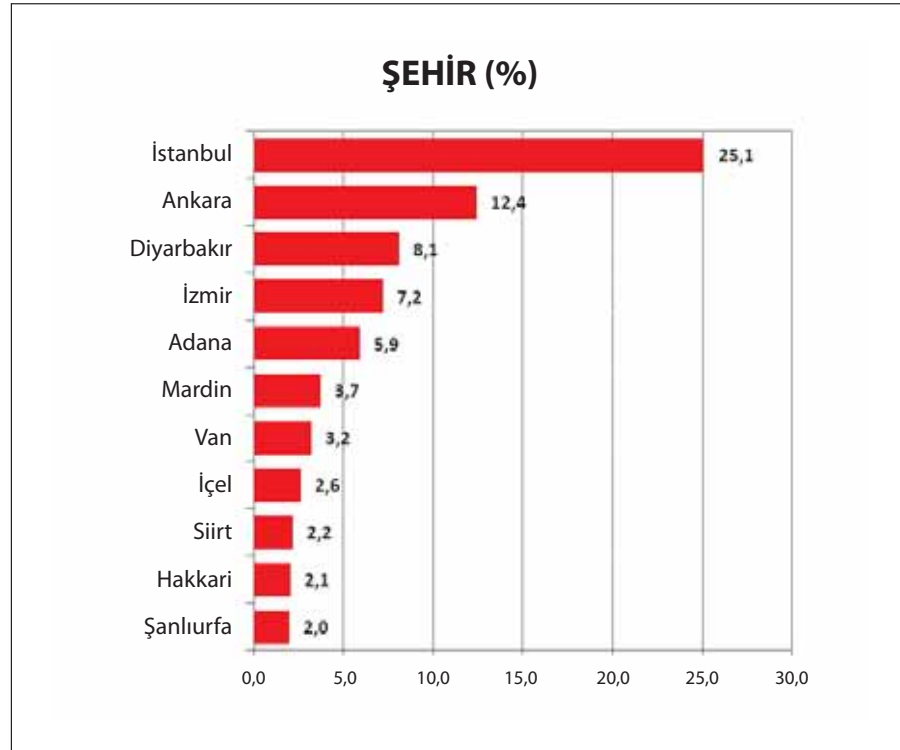
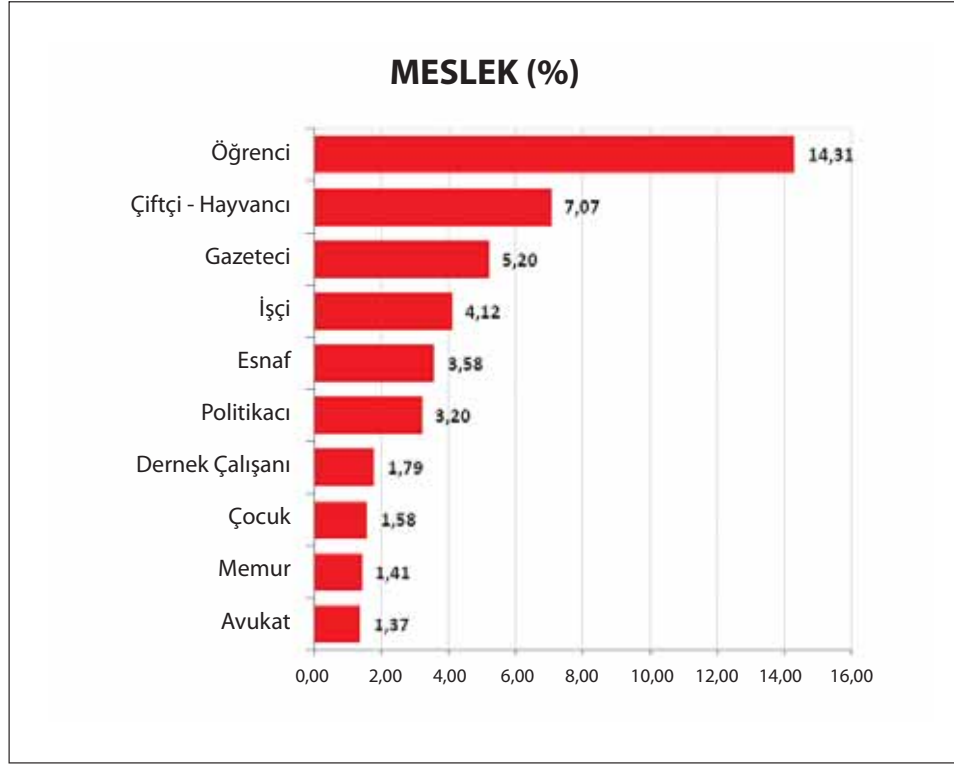

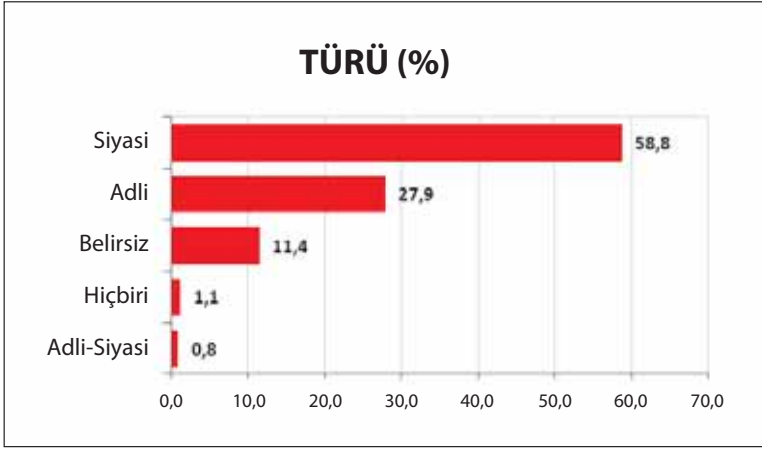
Yukarıdaki grafikte görüldüğü gibi, işkence mağdurlarının büyük bölümü 30 yaşın altındaki gençlerden oluşmaktadır. 11-20 yaş arasındaki mağdurların oranı ise % 17 civarındadır. Kadın mağdurların oranı 1980-90 dönemine göre daha fazladır. Meslek açısından bakıldığında mağdurların önemli bir kısmı öğrenci olmakla birlikte oldukça çeşitli bir meslek dağılımı görülmektedir.

İşkencenin gerçekleştiği illerin dağılımı ise 1980-1990 döneminden farklılık göstermektedir: İstanbul ve Ankara'dan sonra Diyarbakır 3. sırada yer almaktadır. Bu sonuç 1980-1990 döneminde Diyarbakır ya da üç büyük şehir dışındaki illerde daha az işkence gerçekleştiğinden çok, işkence genellikle dava haberleri yoluyla görünür olduğu için, davaların yapıldığı yerlerin habere konu olduğunu göstermektedir. Fakat özellikle Doğu ve Güneydoğu Bölgelerinde yer alan illerdeki başvurular, işkencenin coğrafyasının göreceli olarak da olsa değiştiğine işaret etmektedir. Bir başka önemli farklılık da işkencenin türü konusundadır. Adli vakalarda işkence oranının 1980-1990 dönemine göre önemli bir farklılık gösterdiği açıktır. Bu sonuç 1980-90 döneminde adli vakalarda işkencenin yapılmadığından çok bu vakaların daha az haberleştirildiğini de gösterebilir. Fakat analizlerimizin diğer sonuçlarına bakıldığında 1990'dan sonra işkencenin adli vakalara kaydı da açıkça görülmektedir.

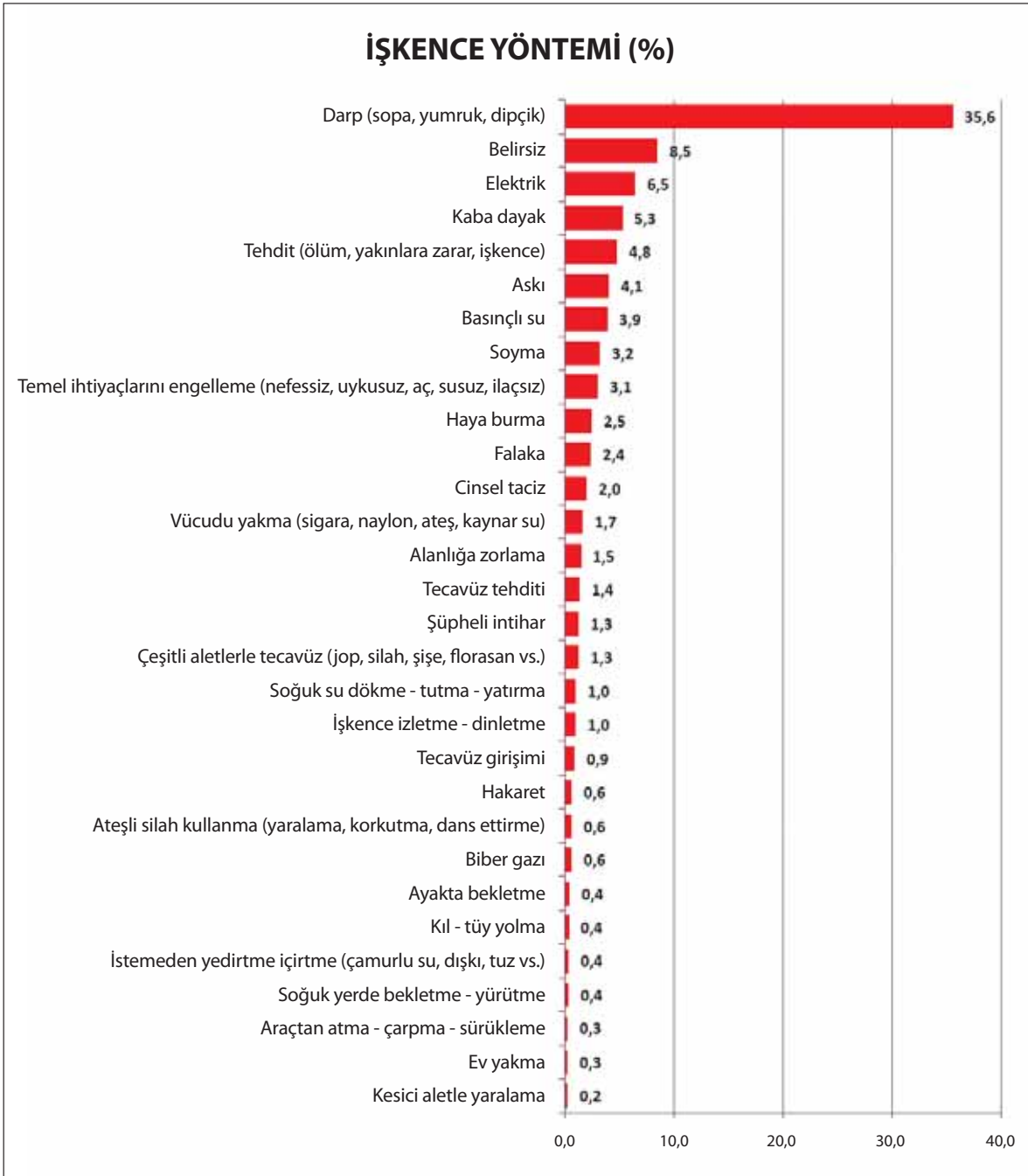

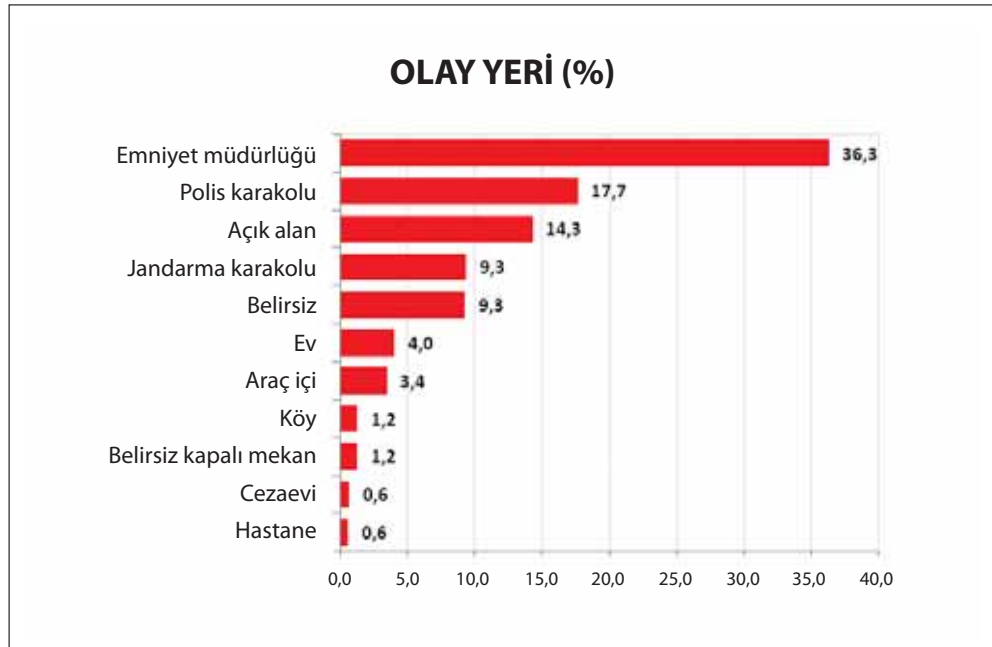
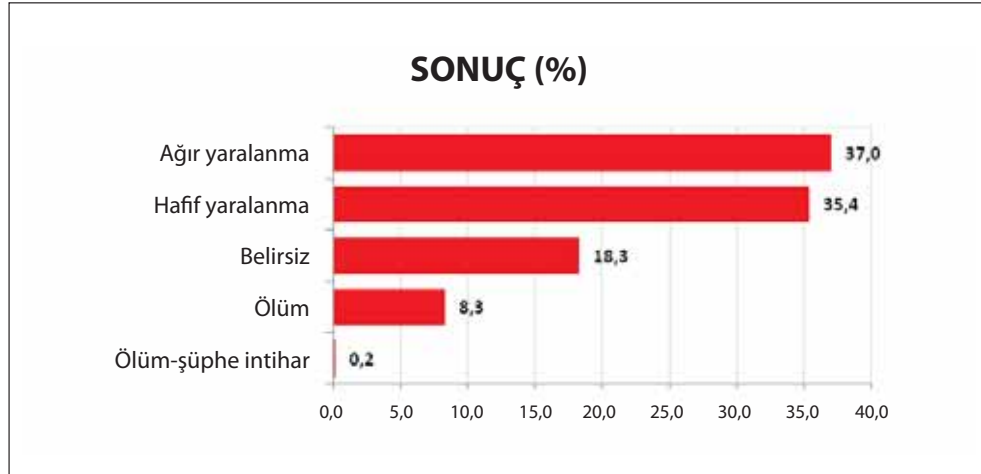

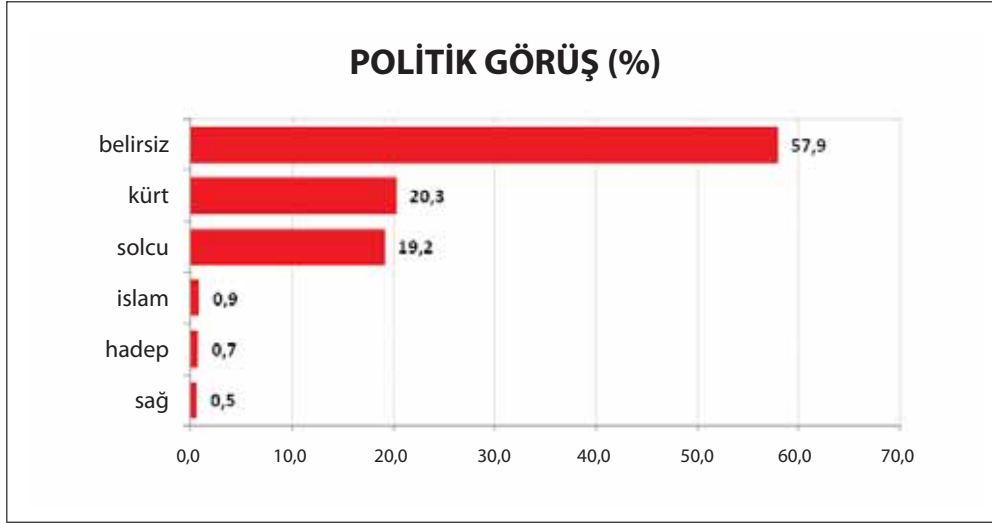

1990'dan sonra işkence yöntemlerinin 1980-90 döneminden önemli bir farklılık göstermediği görülmektedir; işkence sonucu ölüm olaylarının genel olarak işkence uygulamalarına oranı ise yaklaşık 1980-90 dönemiyle aynıdır.

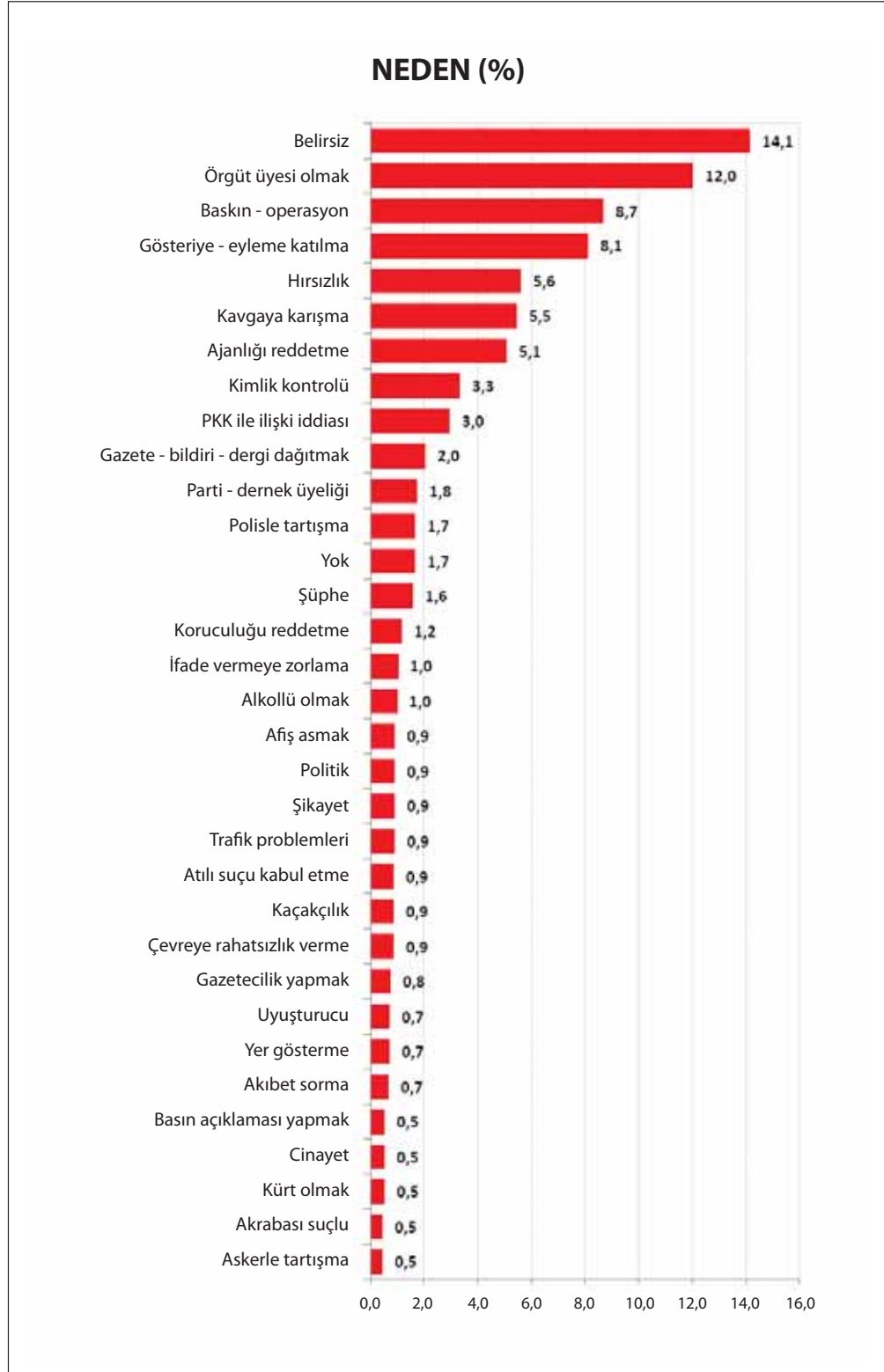

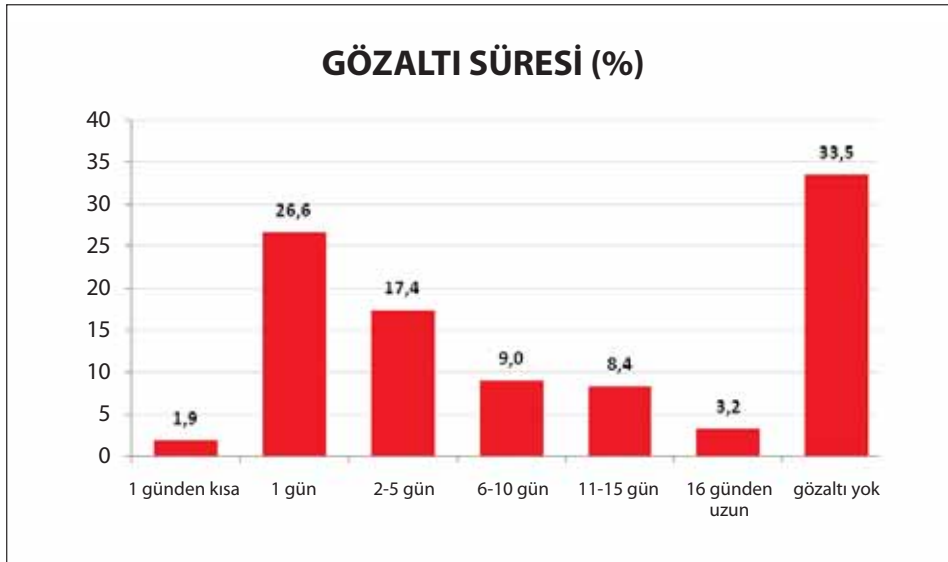
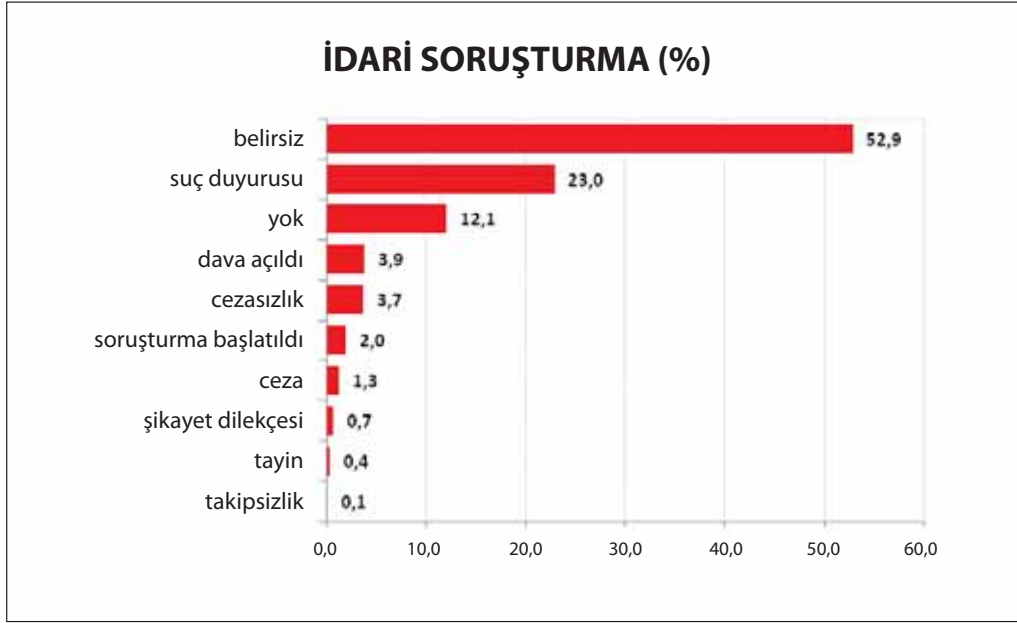
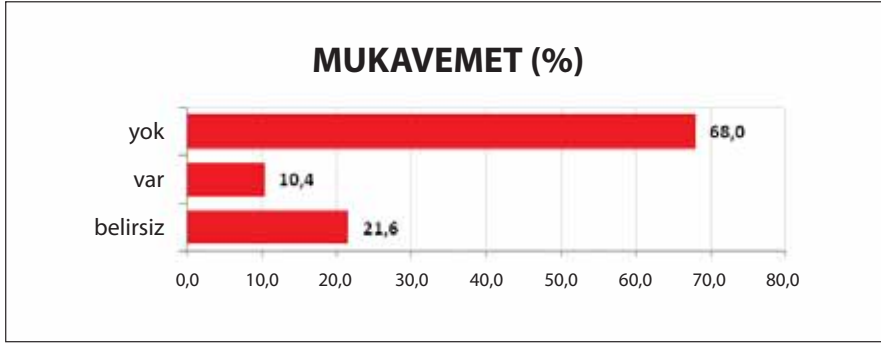

1980-90 dönemiyle karşılaştırıldığında, 1990 sonrasındaki dönemde işkencenin gerçekleştiği yerler büyük ölçüde benzer (çoğunlukla emniyet birimleri) olmakla birlikte, “açık alan” da ve “araç içi”nde işkencenin oranının önemli ölçüde yükseldiği görülmektedir. Burada sözü edilen araçlar emniyet görevlilerinin araçlarıdır. Bununla birlikte cezaevlerinde yaşanan işkence vakalarında önemli oranda azalma olduğu söylenebilir. Bu bulgunun, cezaevlerinde işkence uygulamalarının gerçekten azalıp azalmadığı konusundaki kesinliği tartışmalıdır. Araştırmamız hatırlanacağı gibi, TİHV’na yapılan başvurular esas alınarak yapılmıştır. TİHV’na cezaevlerinden başvuruların çok nadir olması söz konusu azalmanın nedeni olarak düşünülebilir.

Mağdurların politik görüşleri başvurularda % 60 oranında belirsizdir. Bunun önemli bir nedeni işkence mağdurlarının adli konularla ilgili suçlanıyor olmalarıyla ilgilidir. Solcu mağdurların oranı yine yüksek olmakla birlikte, Kürt mağdurların oranı 1980-90 dönemine göre önemli oranda yükselmiştir. Aşağıdaki grafikten izleneceği gibi, Kürt mağdurların bir bölümü sadece Kürt oldukları için işkence gördüklerini düşünmektedirler; diğer mağdurlar, örgüt üyesi olmak, PKK ile ilişki iddiası vb. nedenlerle işkence gördükleri için başvuruda bulunmuşlardır. Mağdurların büyük bölümünün hiç gözaltına alınmaması ise oldukça önemli bir bulgudur. Yine önemli bir bölümü sadece 1 gün gözaltında kaldıklarını belirtmişlerdir.

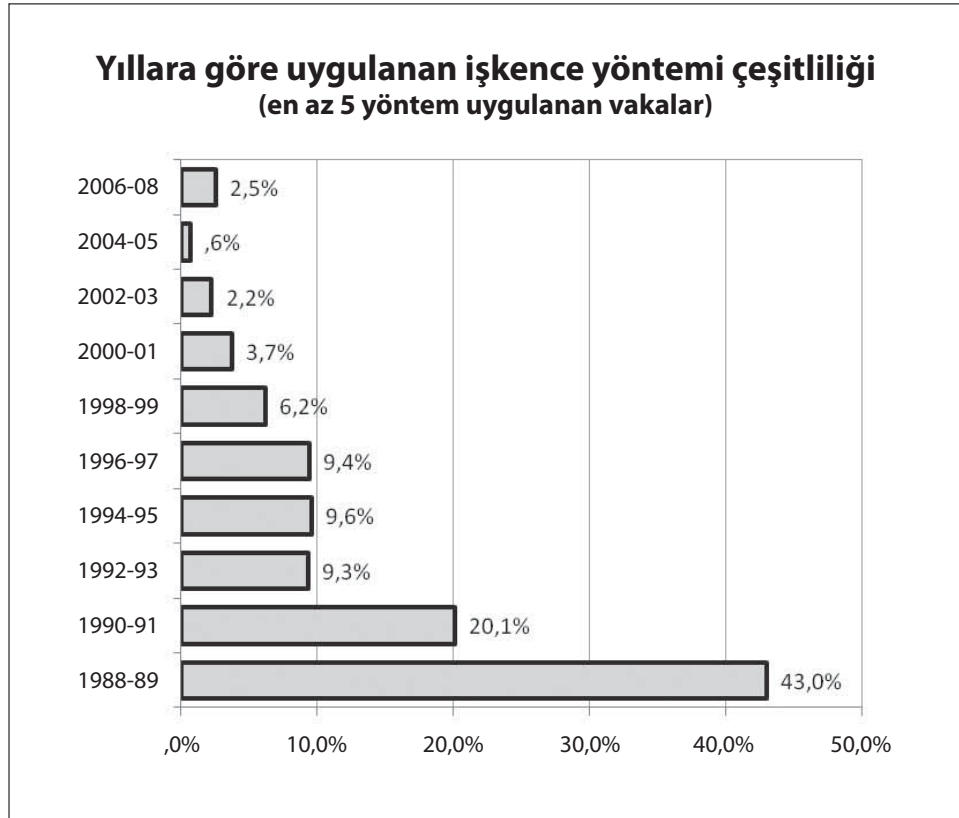

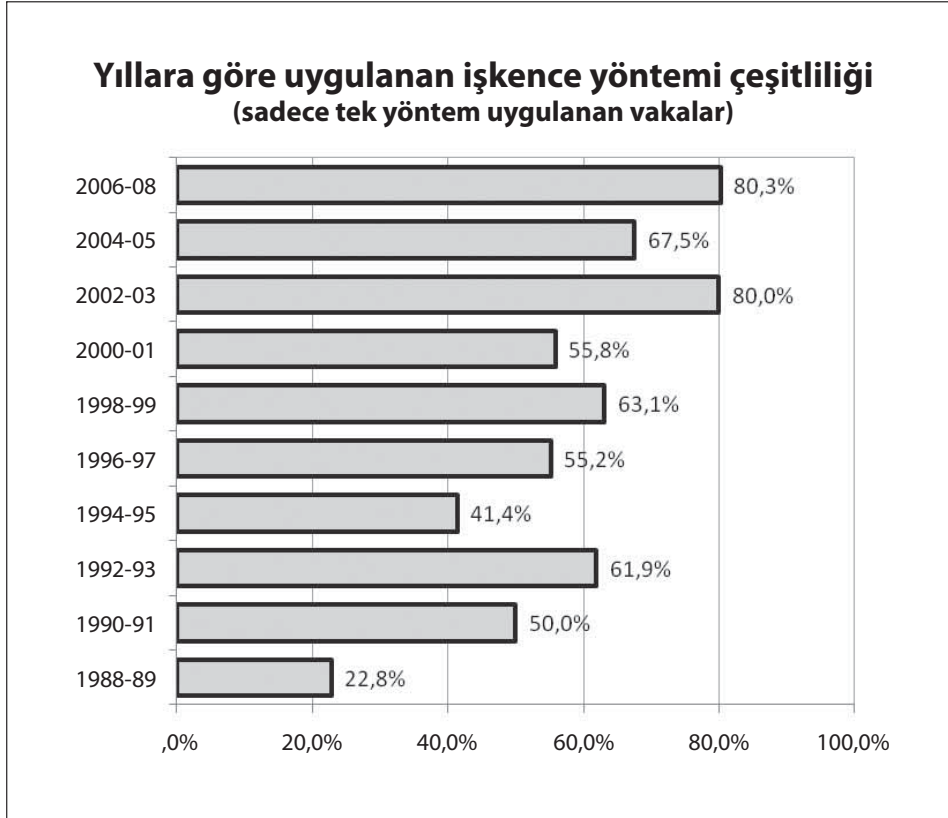
İşkence başvurularının % 10'unda güvenlik güçlerine mukavemet iddiası vardır. Olguların sadece ¼'ünde işkence iddialarıyla ilgili soruşturma gerçekleşmekte ve sadece % 1,3'ü sanıkların ceza almasıyla sonuçlanmaktadır.

Aşağıda işkence ile ilgili farklı boyutlarda yıllar içindeki değişimi görmemize yardımcı olabilecek karşılaştırmalı analiz sonuçlarına yer verilmiştir.

Yıllara Göre Karşılaştırmalı Analizler

1980'lerden günümüze doğru gelindiğinde işkence ortadan kalkmamış, bununla birlikte sadece, bir kişiye uygulanan işkence yöntemlerinin sayısında azalma olmuştur. 90'lara gelirken ve doksanlı yılların başlarında mağdurların büyük bölümüne en az 5 kötü muamele ve işkence yönteminin uygulandığı, en az beş yöntem uygulanma oranının 2009'a gelindiğinde % 2,5'a düştüğü görülmektedir.

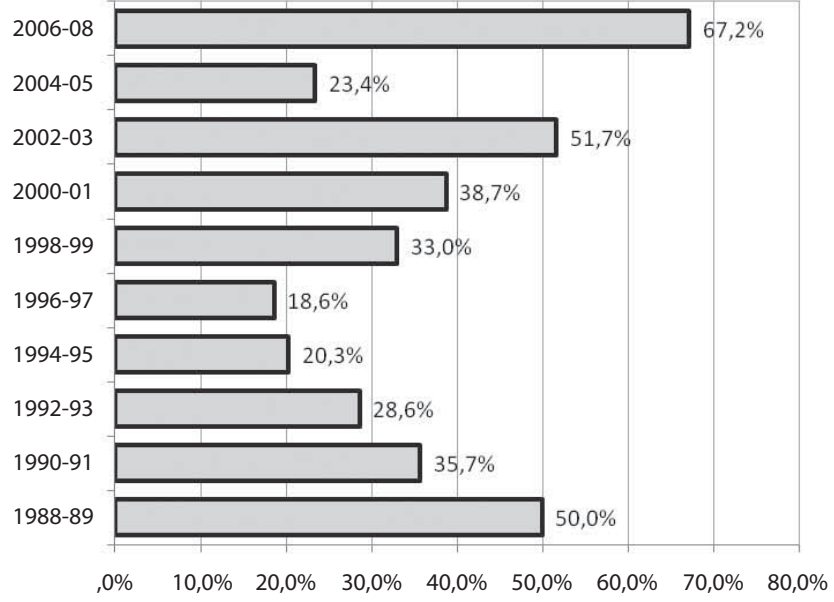

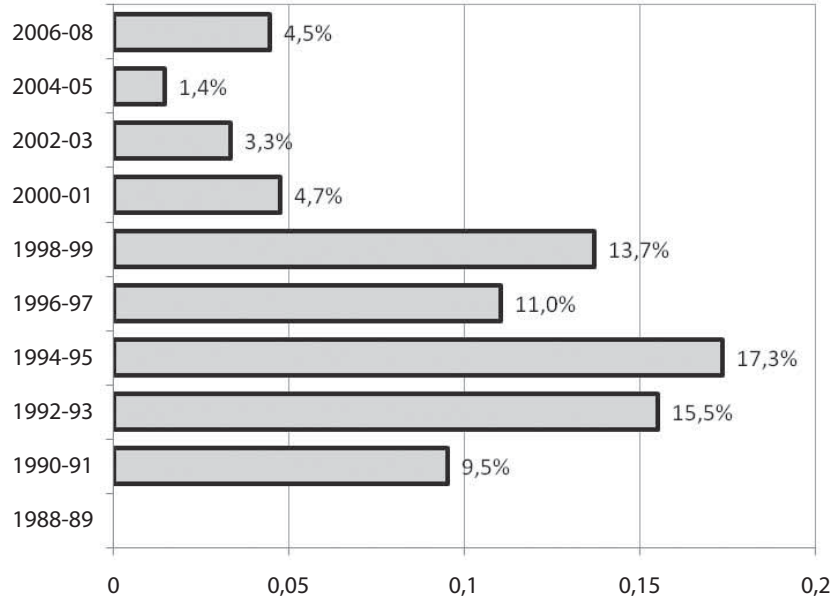
1980'lerden günümüze gelindiğinde işkencenin ağır yaralanmayla sonuçlandığı olaylar yarı yarıya azalmıştır fakat ortadan kalkmamıştır. Bunun yerine aşağıdaki tabloda izleneceği gibi hafif yaralanmayla sonuçlanan olgularda önemli bir artış gözlenmektedir. Ayrıca, işkence sonucu ölümlerin günümüze gelindiğinde hala tüm vakaların % 4,5'ünü oluşturduğu görülmektedir.

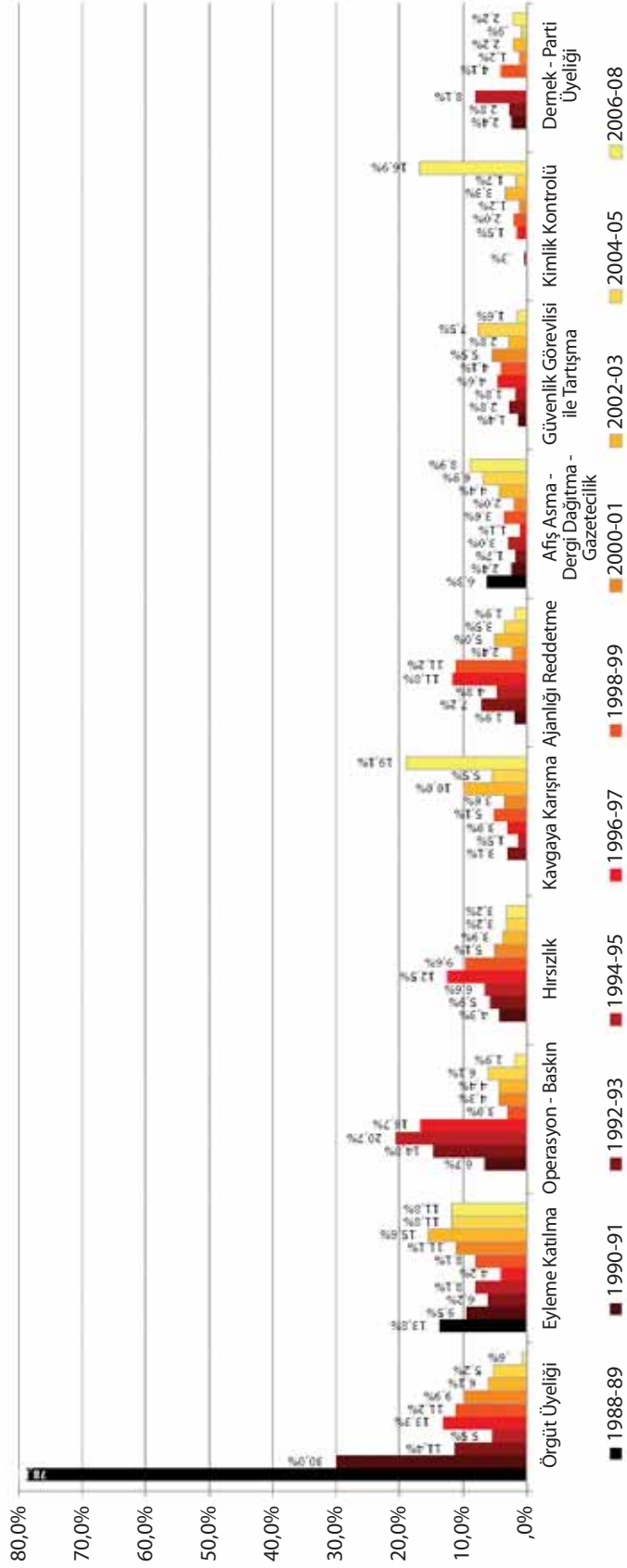
Yıllara göre işkence neticesinde hafif düzeyde yaralanma gerçekleşen vakalar

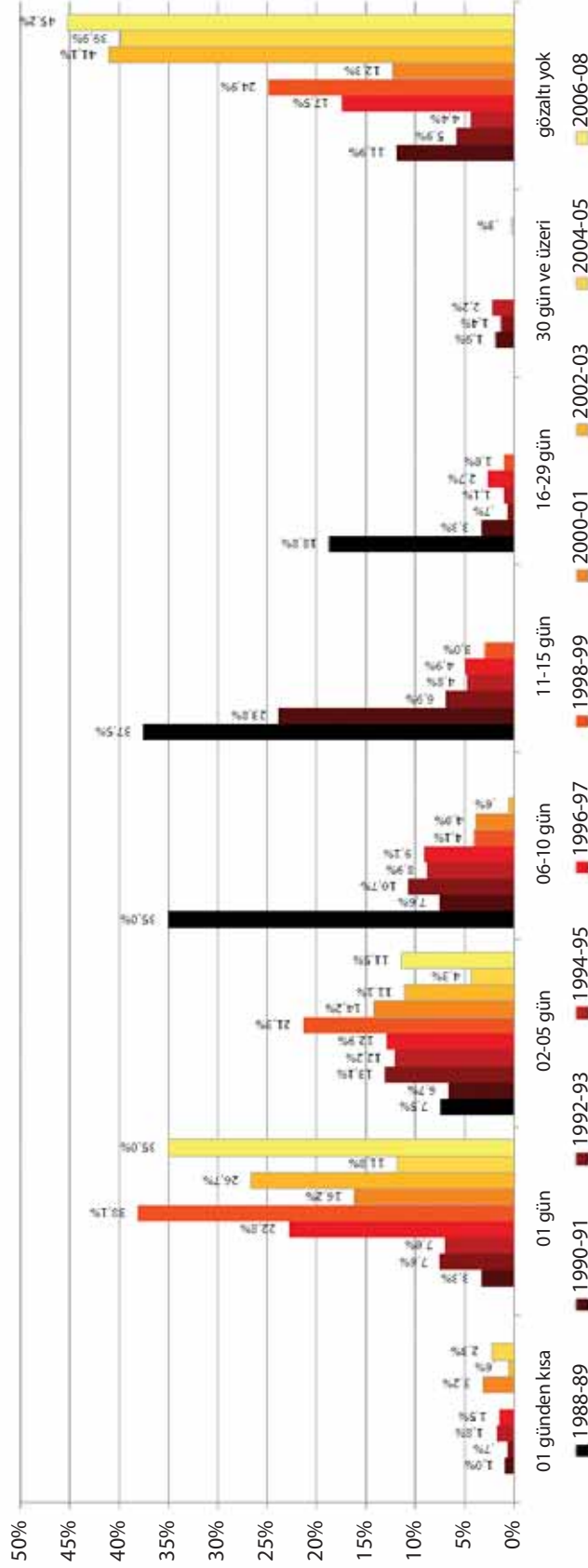
Yıllara göre işkence neticesinde ölüm gerçekleşen vakalar

GÖZALTINA ALINMA YA DA TUTUKLANMA GEREKÇESİ

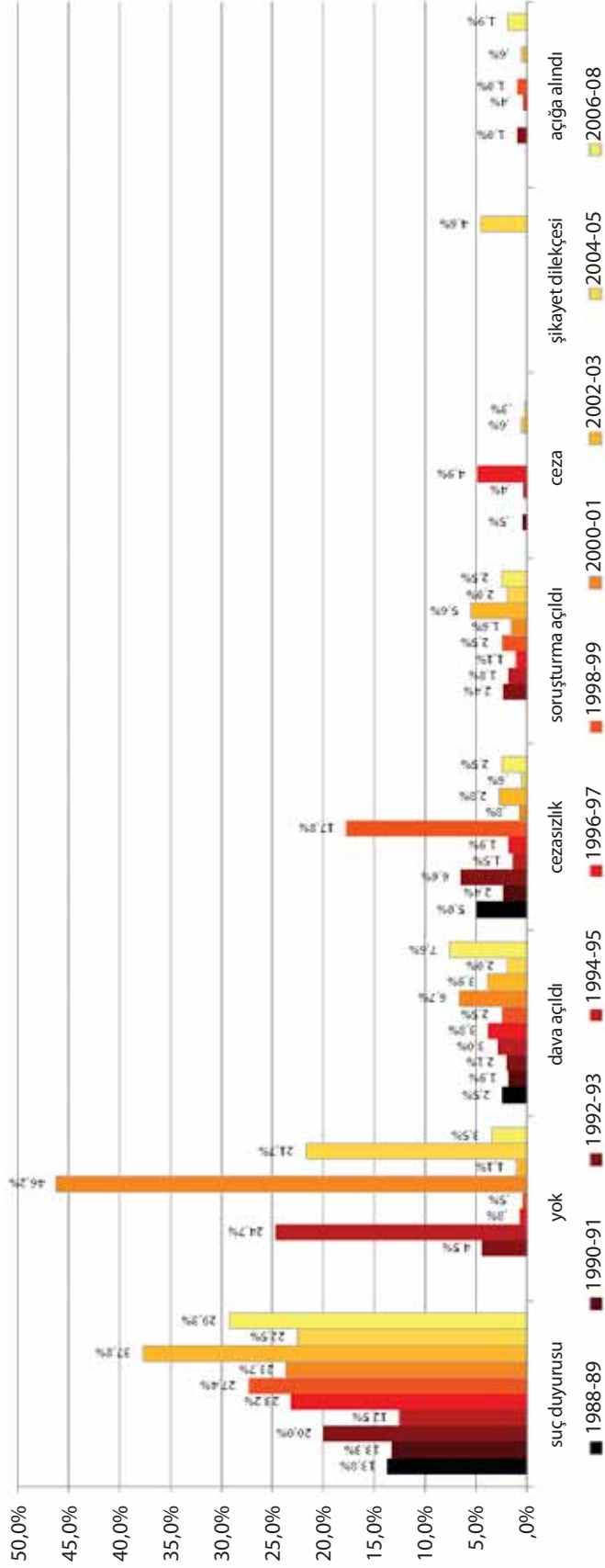

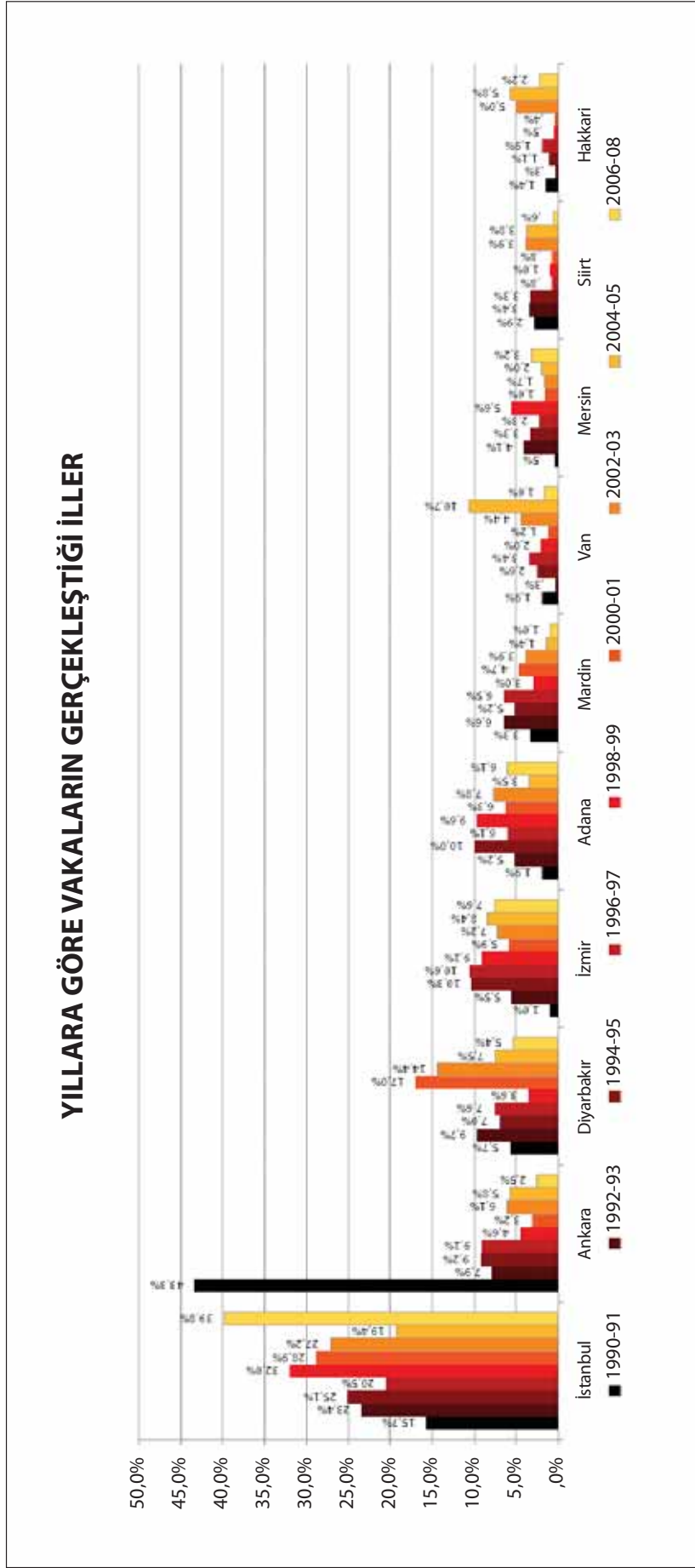
YILLARA GÖRE GÖZALTI SÜRESİ

Mağdurlara işkence yapılmasıyla sonuçlanan gözaltına alınma ya da tutuklanma gerekçelerinde yıllar içindeki değişime bakıldığında, örgüt üyeliği gerekçesinin giderek azaldığı buna karşın eyleme katılma, kavgaya katılma, afiş asma ve kimlik kontrolü gerekçelerinde artış olduğu görülmektedir. Gözetli süresinin ise Terörle Mücadele Yasası'na yapılan değişiklikler ile İşkencenin ve Gayrinsani ya da Küçültücü Ceza Veya Muamelenin Önlenmesine Dair Avrupa Sözleşmesi'ne uygun hareket etme sonucu giderek kısıldığı fakat işkence uygulamalarının azalmadığı, hatta gözaltının hiç gerçekleşmediği durumlarda en yoğun işkence şikâyetinin olduğu gözlenmektedir. Ayrıca işkence ile ilgili mağdurların suç duyurusunda bulunma oranları da giderek artmıştır.

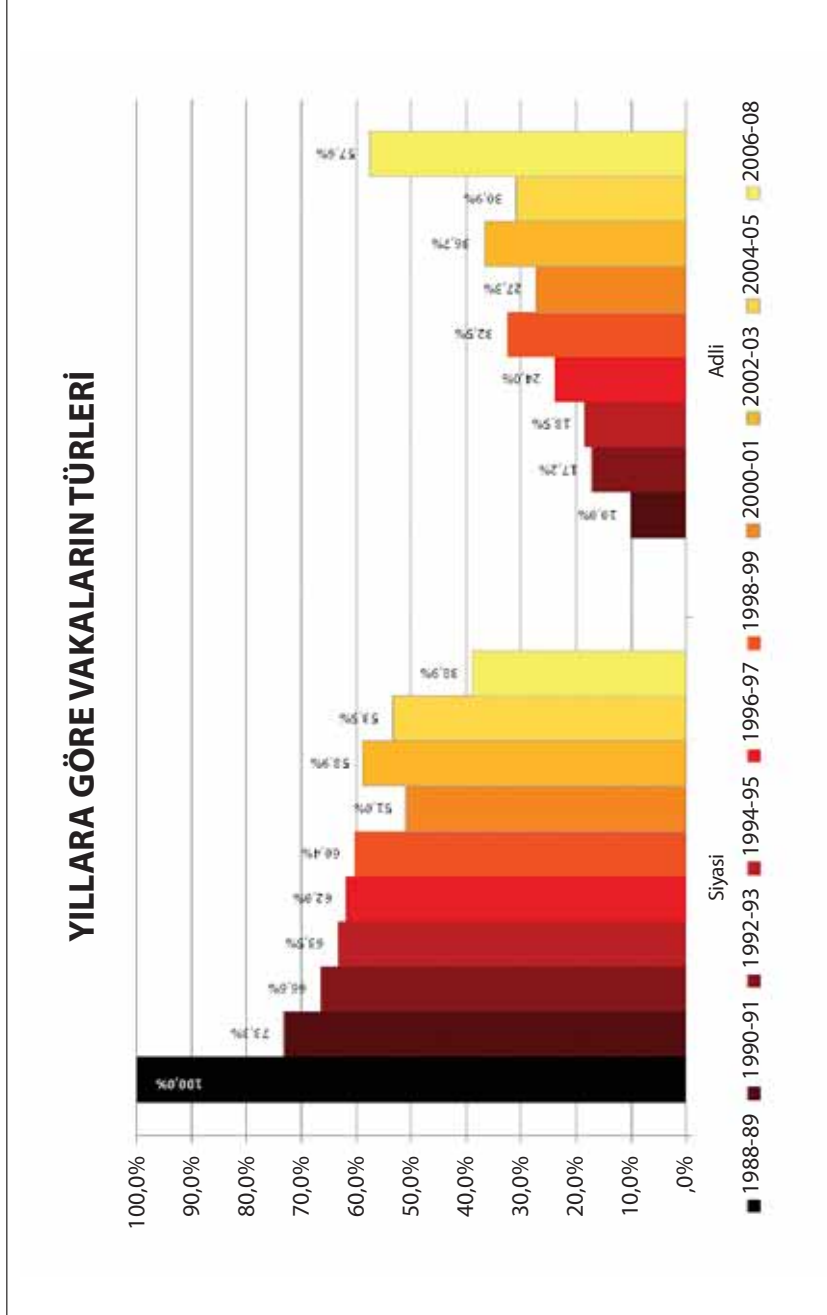
YILLARA GÖRE VAKALARIN ARDINDAN YAPILAN İŞLEMLER

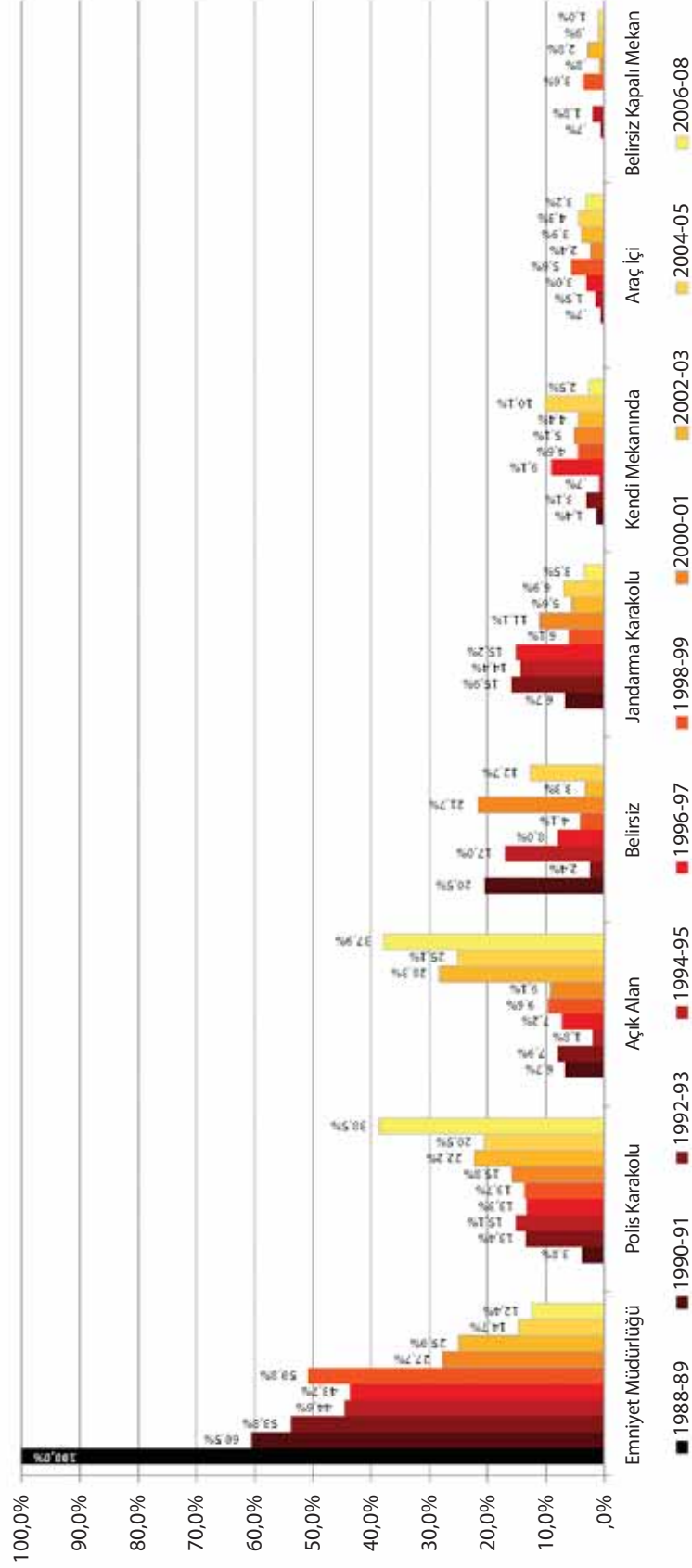
İşkence iddialarının yıllar içinde illere göre dağılımına bakıldığında İstanbul'da artış Ankara'da azalma eğilimi, buna karşın Diyarbakır, Mardin, Van, Mersin ve Hakkâri'de artış olduğu görülmektedir.

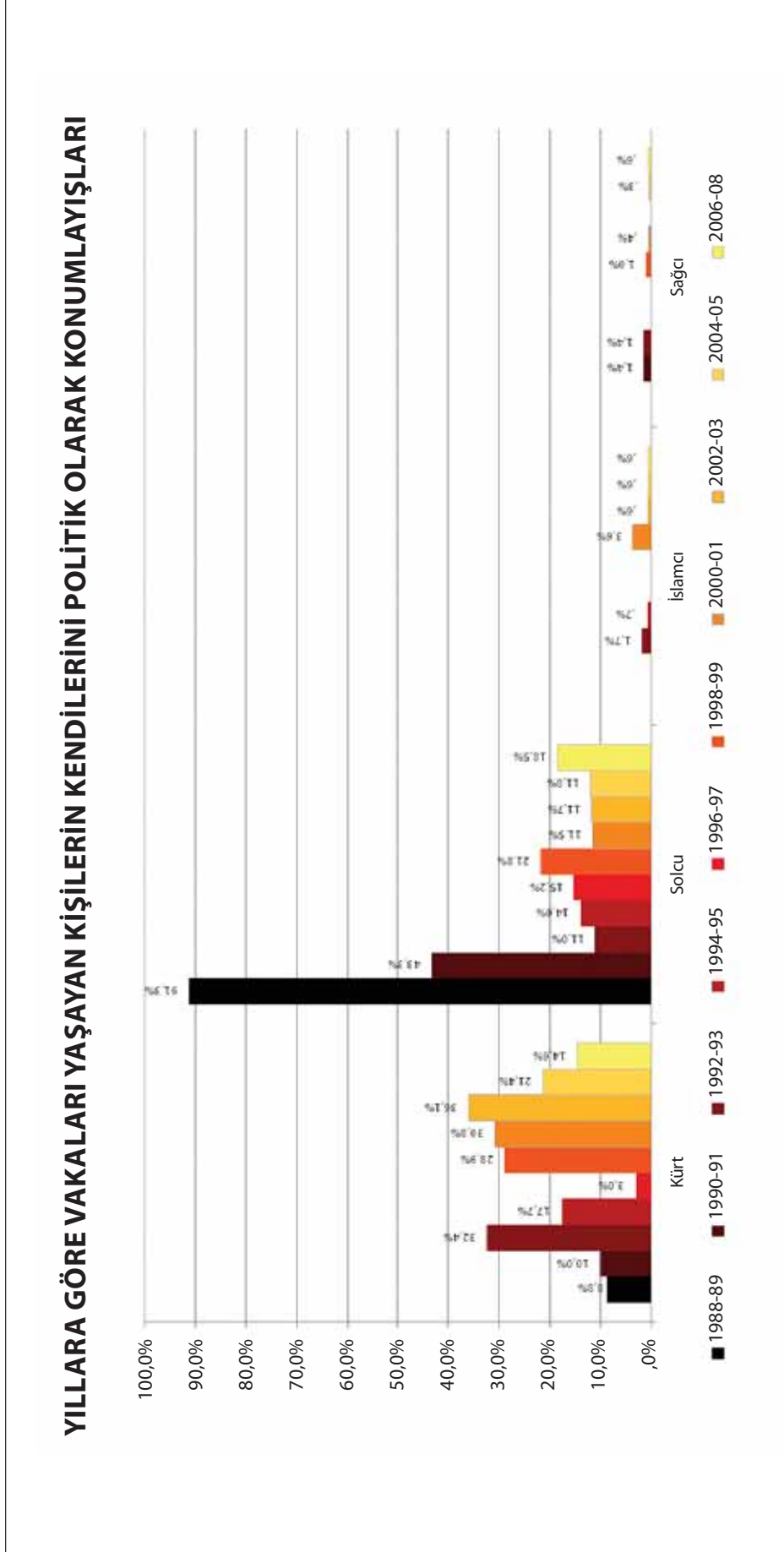
Aşağıdaki grafikte ise işkence iddialarının vakalara göre yıllar içindeki değişimine bakıldığında, 1991'den sonra siyasi vakaların giderek azaldığı tersine adli vakaların arttığı görülmektedir.

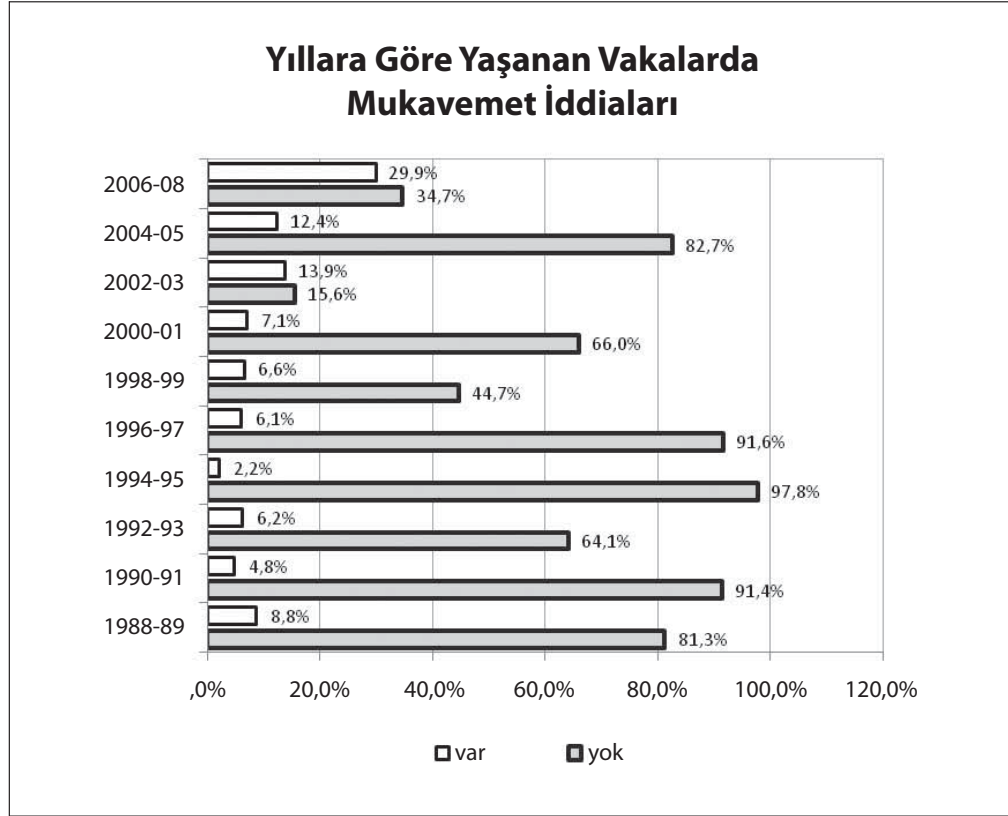
İşkencenin gerçekleştiği mekânlarda ise yıllar içinde önemli değişiklikler olmuştur. Emniyet müdürlüklerinde işkence iddiaları azalırken, karakol, açık alanlar, mağdurların kendi mekânları, dükkân, ev, çeşitli kapalı mekânlar ve araç içinde işkence oranlarında artış vardır.

YILLARA GÖRE VAKALARIN GERÇEKLEŞME MEKANLARI

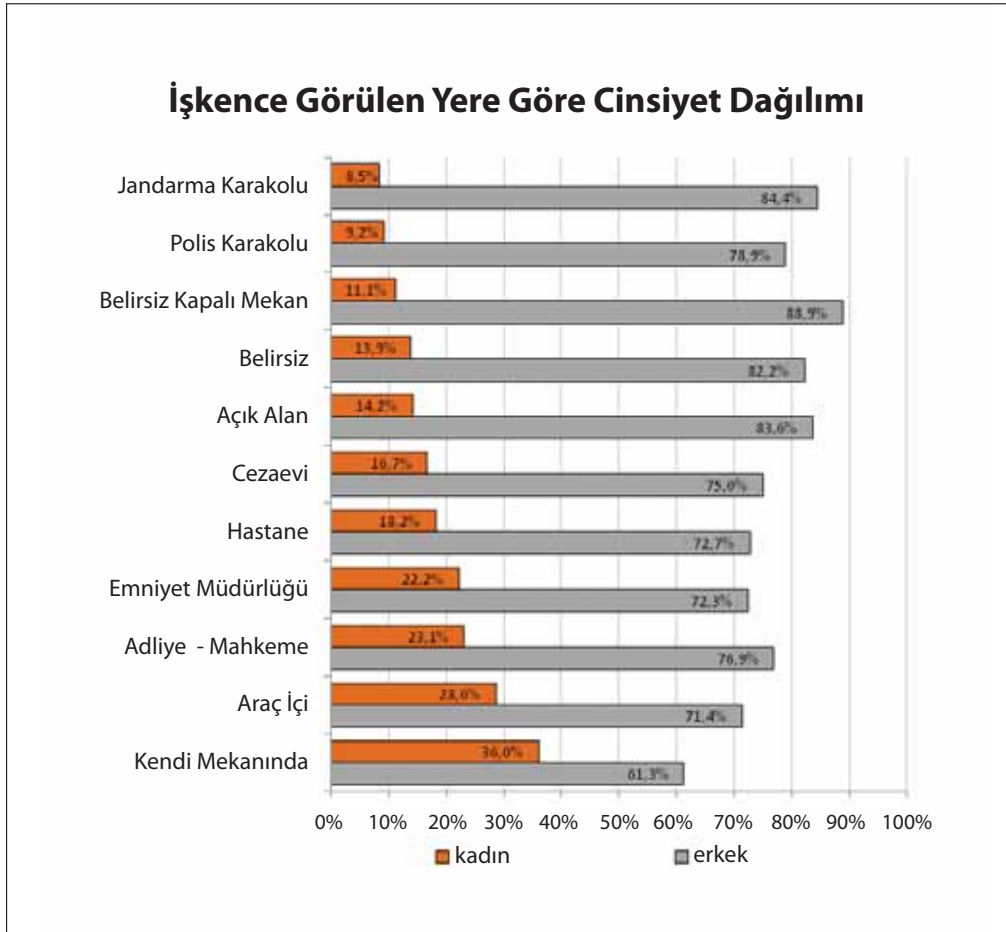

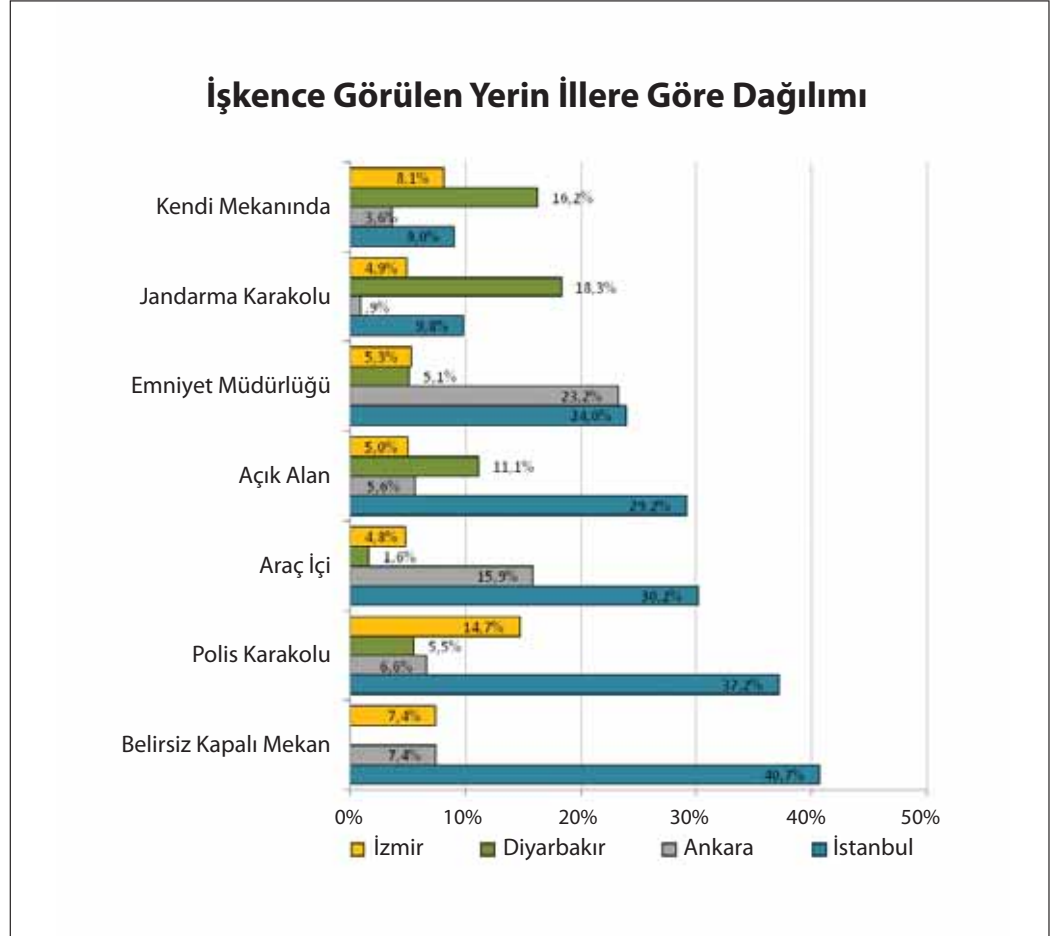
İşkence mağdurlarına emniyet görevlilerine mukavemet suçlamalarında 2002 yılından başlayarak istikrarlı bir yükseliş eğilimi gözlenmektedir. Özellikle son dönemde polise mukavemet iddialarının işkence vakalarıyla birlikte artışa geçmiş olmasında teyit edilmiş bir tespit sunmamız mümkündür: Uyum yasalarıyla birlikte önleme koşullarının (şikâyet, doktor kontrolünün sıklaştırılması yoluyla gibi) artmasına dönük olarak işkence mağdurlarının işkence muamelelerine karşı yaptıkları hukuksal girişime karşı polis akademisinde derslerde öğrencilere “siz de darp edildiğinize dair karşı dava açın” şeklinde öğütler verilmiştir. Bu da hem işkence mağdurlarına karşı açılan davaları hem de basında yer alan haberlerin dilini “Polis kendine direnen göstericilere müdahale etti” gibi etkilemiştir.

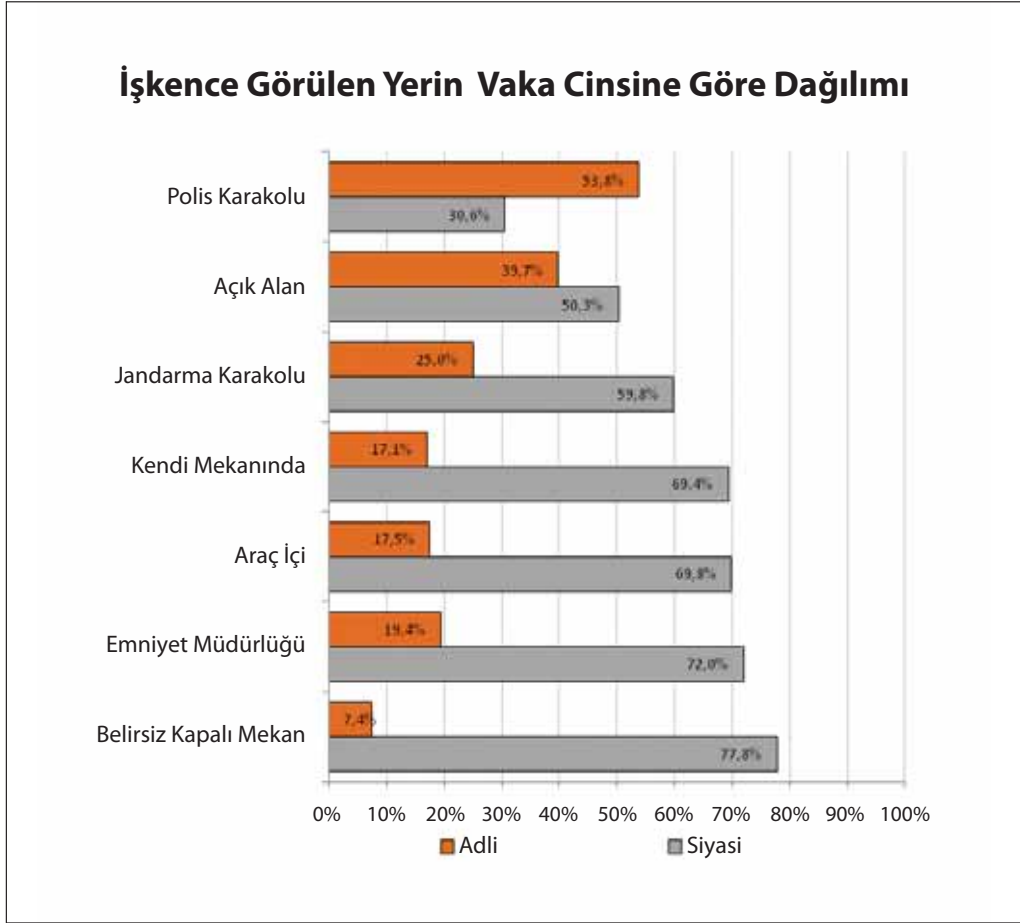
İşkencenin Gerçekleşme Mekânına Göre Karşılaştırmalı Analizler

Cinsiyet açısından karşılaştırmalı analizler, kadınların daha çok evlerinde, araç içinde, adliye ve mahkemede, hastanede işkence gördüklerine, erkeklerin ise herhangi bir kapalı mekânda, polis ve jandarma karakolunda kadınlara göre daha yüksek oranda işkence gördüklerini göstermektedir. Önceki analizler hatırlandığında, 12 Eylül 1980'den sonrasında göre jandarma karakollarının daha yüksek oranda işkence iddialarına konu olduğu söylenebilir.

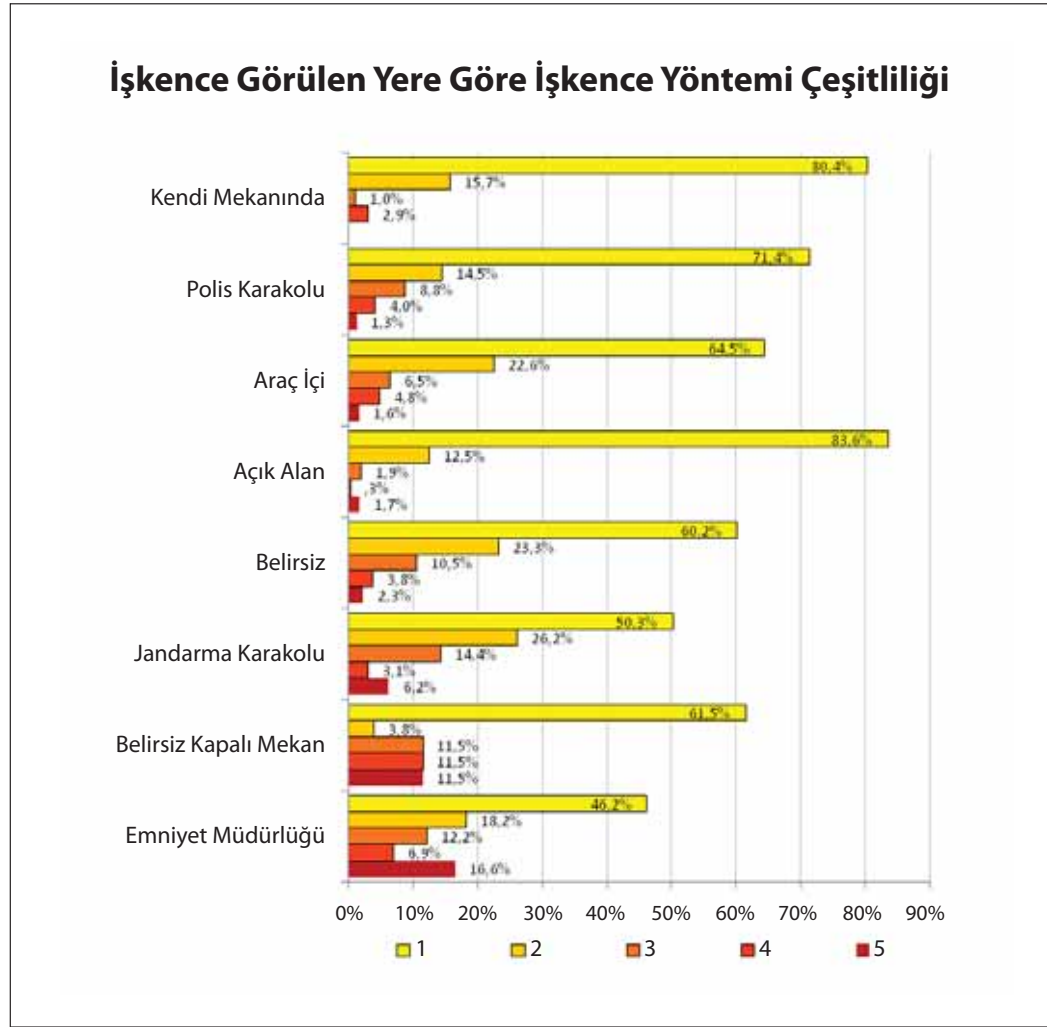

İşkencenin illere göre hangi mekânlarda gerçekleştiğine bakıldığında ise Diyarbakır'da mağdurların ilk sırada jandarma karakolunda (%18.3), ikinci sırada ise (% 16.2) kendi mekânlarında daha yüksek oranda işkence gördükleri, belirsiz kapalı mekânda işkence iddialarının ise en yüksek oranda İstanbul'da olduğu söylenebilir.

İşkencenin gerçekleştiği mekanlarla, isnat edilen suç tipinin ilişkisine bakıldığında, adli suçlarla suçlanan kişilerin siyasi suçlar isnat edilen kişilerden daha çok polis karakolu ve açık alanlarda işkenceye maruz kaldıkları, siyasi nitelikli suç isnatıyla işkence gören kişilerin, belirsiz kapalı mekanlar, kendi mekanları, araç içleri –güvenlik güçlerinin araçları-, emniyet müdürlükleri ve jandarma karakolunda işkence gördükleri görülmektedir. Bu sonuçlarla, yukarıda özetlediğimiz iller açısından karşılaştırmalar birlikte değerlendirilmelidir.

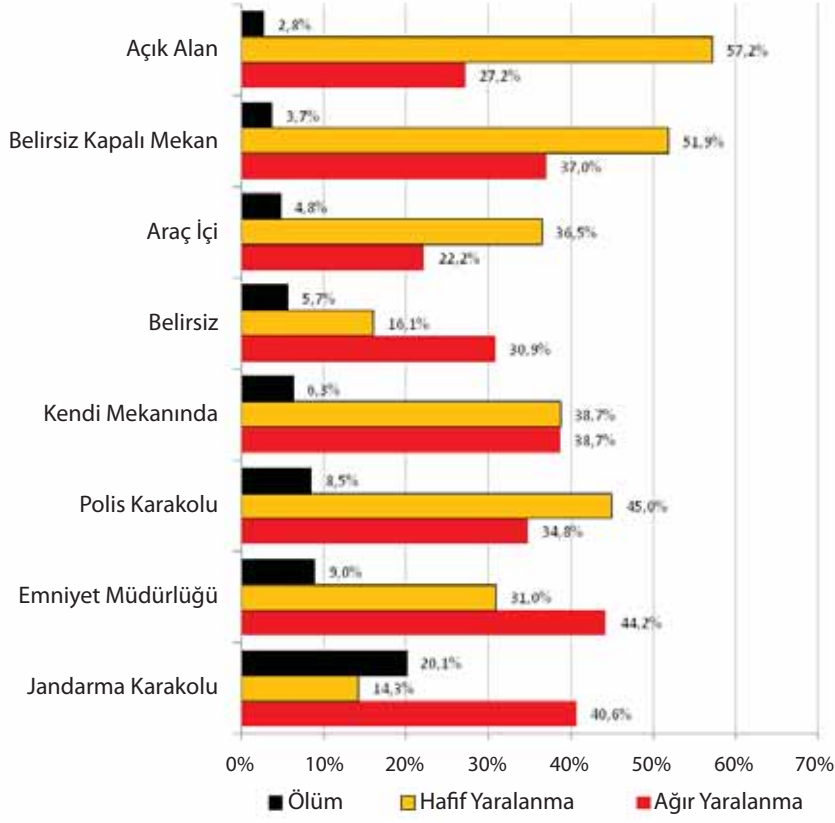

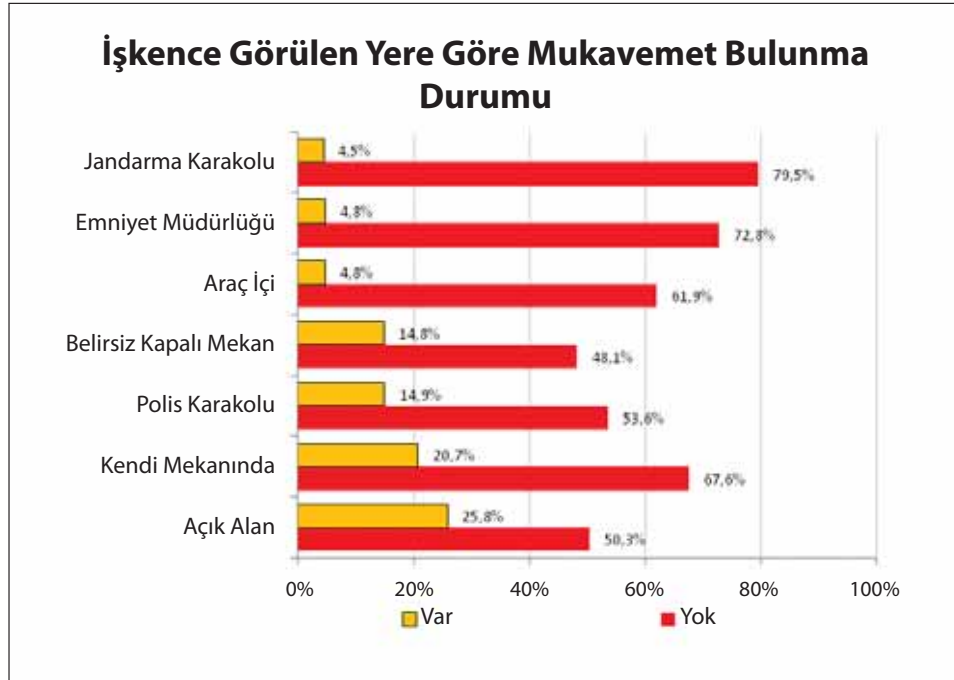
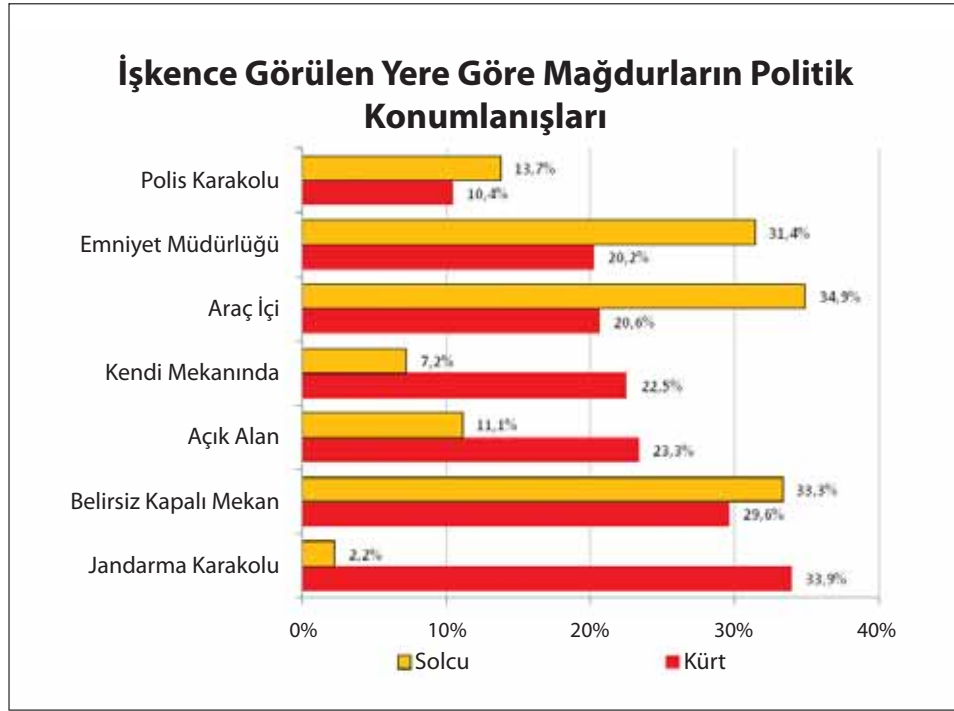
Uygulanan işkence yöntemlerinin çeşitliliğinin, işkencenin hangi mekânlarda uygulandığıyla ilişkisi, Emniyet Müdürlükleri'nde ve "belirsiz, çeşitli kapalı mekânlar" da daha farklı sayıda yöntemle işkence yapıldığını, diğer yerlerde genellikle, mağdurların kaba dayak olarak adlandırdıkları işkence yönteminin yaygın olarak uygulandığını göstermektedir.

İşkence görülen yerlerle mağdurların gördükleri fiziksel zararın da ilişkisi vardır. Emniyet Müdürlükleri ve Jandarma Karakollarında uygulanan işkenceler daha büyük oranda mağdurların ağır yaralanmasıyla sonuçlanmaktadır. İşkence sonucu ölümlerin de en büyük oranda güvenlik kurumlarının sorumluluğunda olan mekânlarda gerçekleştiği görülmektedir.

İşkence mağdurlarının kendilerini "Kürt" ve "solcu" olarak tanımlamasıyla, işkence mekânlarının ilişkisi, izleyen grafikte sunulmuştur.

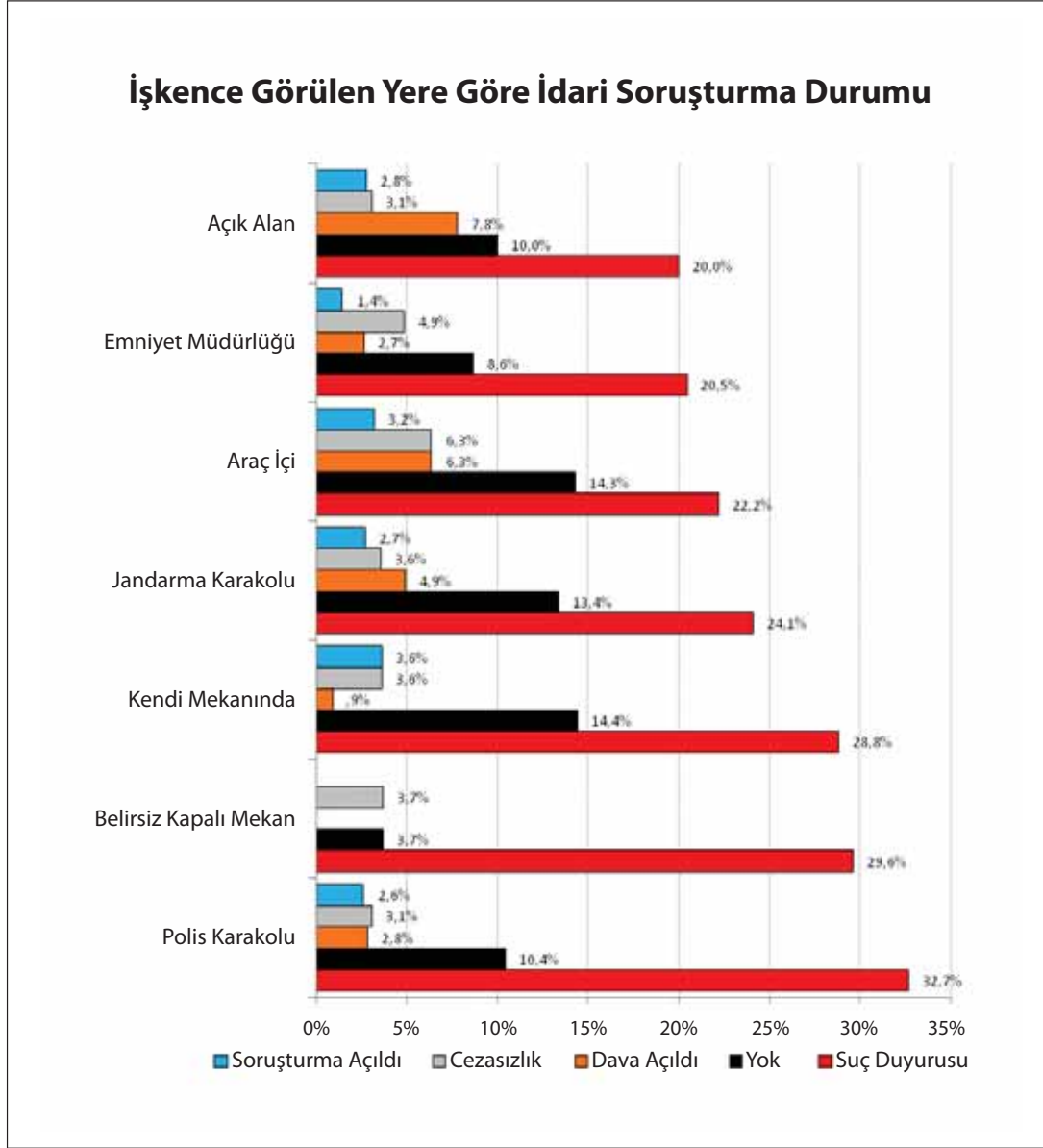
İşkence Görülen Yere Göre Yaşanan Yaralanma Düzeyi

Mağdurların güvenlik güçlerine mukavemette buldukları iddiası, işkencenin, mağdurların kendi mekânlarında, açık alanlarda ve polis karakolunda gerçekleştiği zaman söz konusu olduğu görülmektedir.

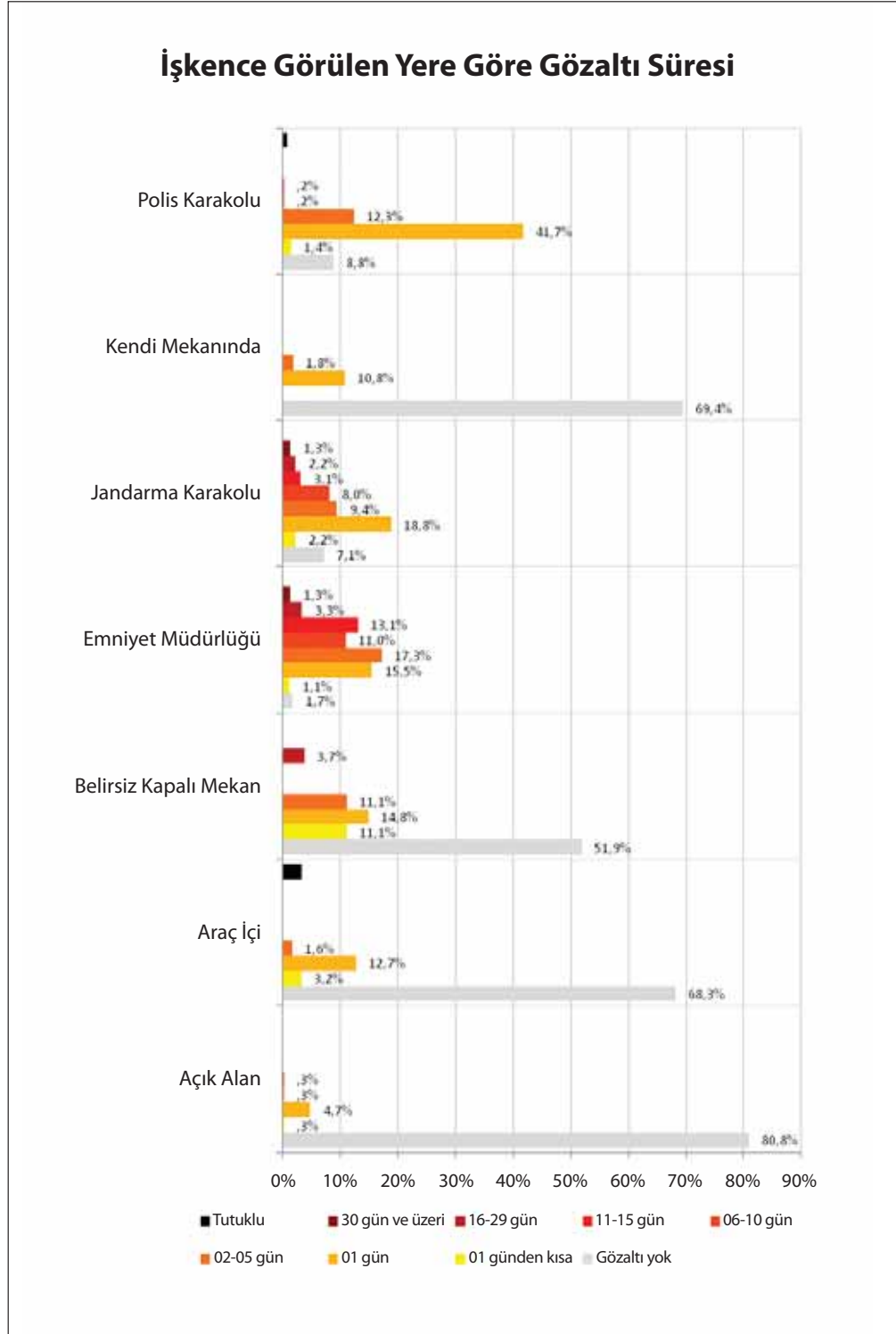
Aşağıdaki grafikte ise, işkence sonucunda soruşturma süreciyle ilgili bulgular sunulmuştur. İşkence olaylarıyla ilgili süreli takip yapılamadığı için ayrıntılı bilgilere sahip olmasak da, mağdurların suç duyurusunda bulunma oranının genel olarak en çok olayların üçte biri için söz konusu olduğu söylenebilir.

Aşağıdaki grafik, işkence yapılan mekanla gözetli süreleri arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Açık alanlar, güvenlik güçlerinin araçları, mağdurların kendi mekanları ve belirsiz kapalı mekanlarda gözetli alınma büyük oranda söz konusu değildir. Gözetli işlemi olduğunda resmi işlem ve sağlık kontrolü yaptırmak durumunda olan kolluk kuvveti açık alanda veya gösteride kişileri olabildiğince etkisiz hale getirerek gözetli işlemi yapmadan şiddet ve işkencenin amaçlarından olan “yıldıрма” amacını yerine getirmektedir. Bu da yine basının diline “Polis göstericileri biber gazı, tazyikli su ve cop kullanarak dağıttı” şeklinde yansımaktadır.

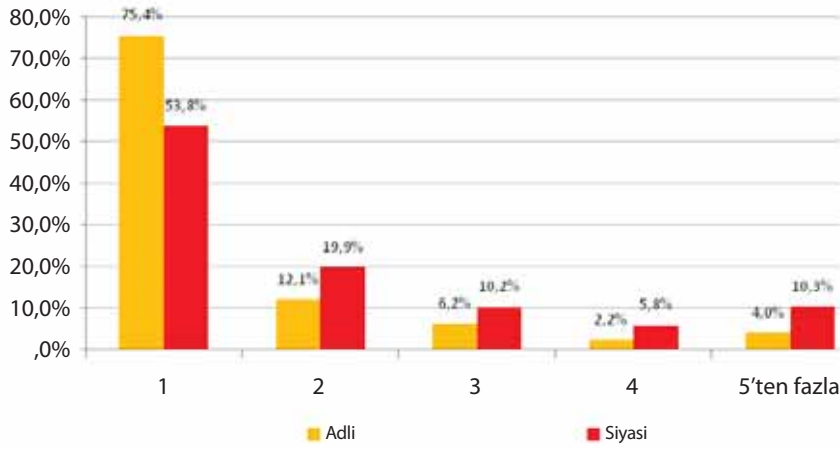

İşkence Görülen Yere Göre Gözaltı Süresi

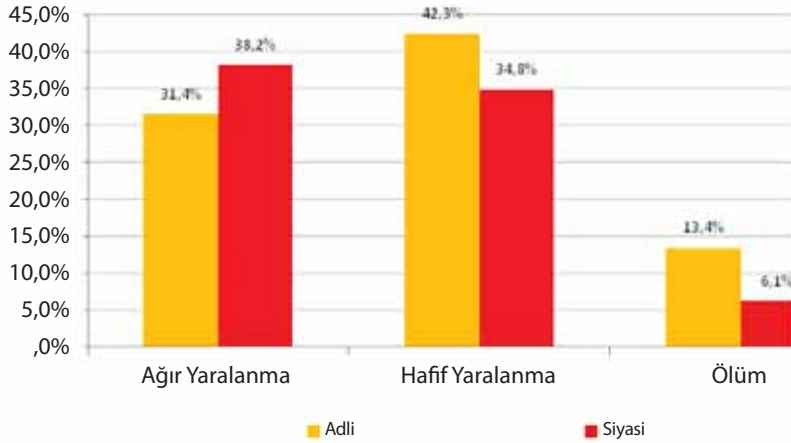

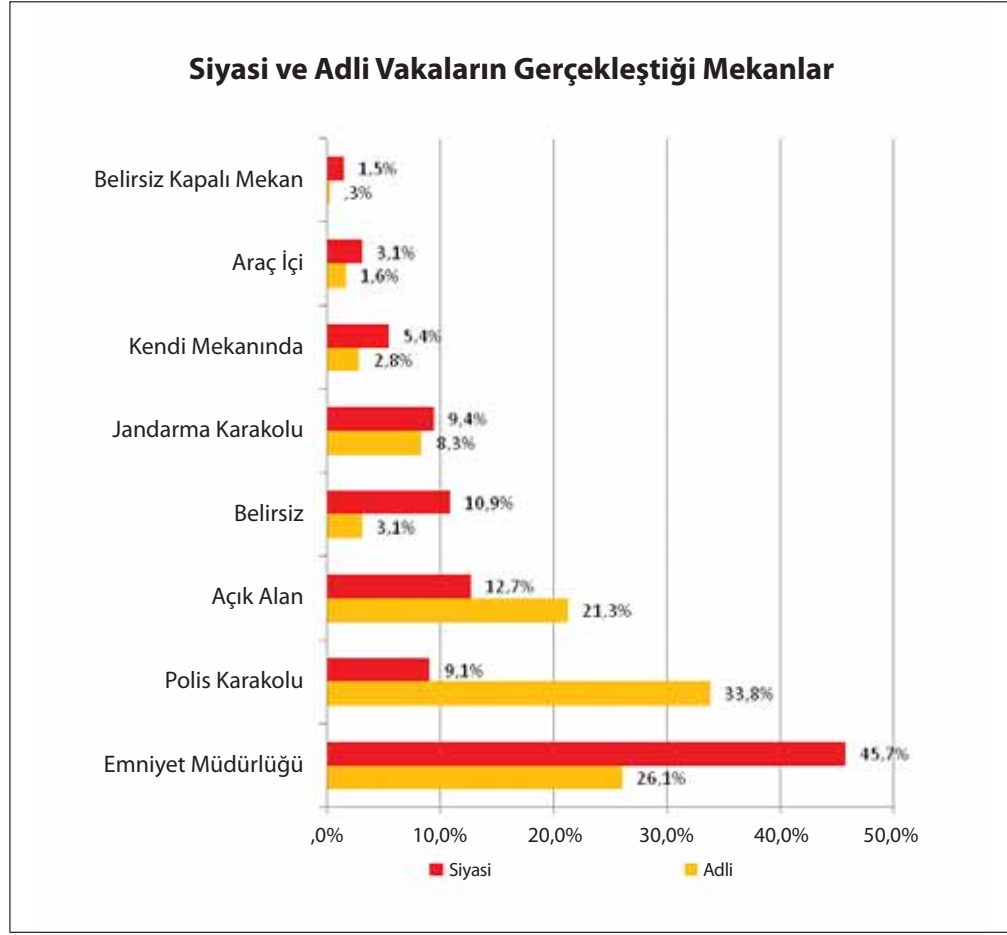
Siyasi ve Adli Vakalara Göre Analizler

Siyasi ve Adli Vakaların Uygulanan İşkence Yöntemi Çeşitliliği Açısından Karşılaştırılması

Siyasi ve Adli Vakaların Uygulanan İşkence Neticesinde Yaşadıkları Sağlık Problemleri

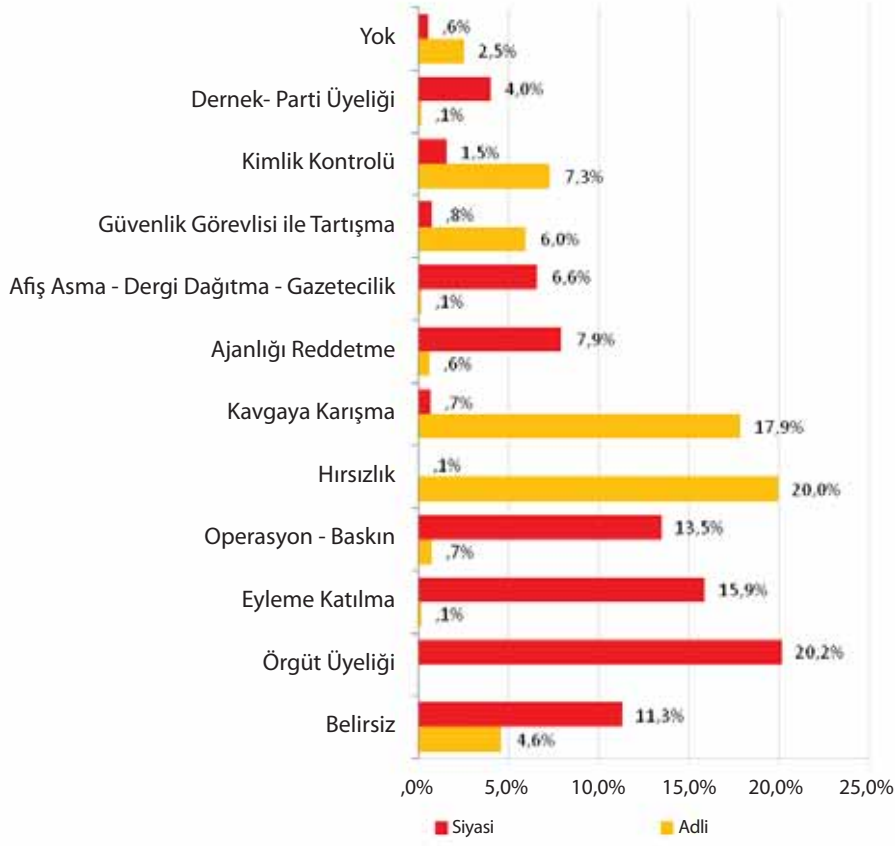

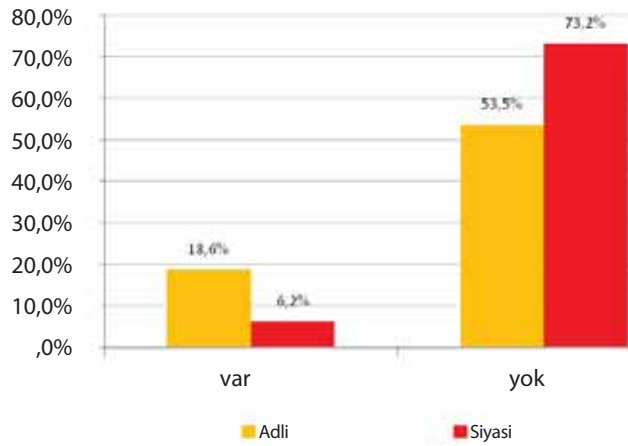
İşkencenin gerçekleştiği mekanın, mağdurlara isnat edilen suçun türüne göre de değiştiği görülmektedir. Adli suçlarla suçlanan kişilere polis karakolları ve açık alanlarda daha çok işkence yapılırken, siyasi nitelikli suçlarla suçlanan kişilere Emniyet Müdürlüklerinde işkence yapılmaktadır.

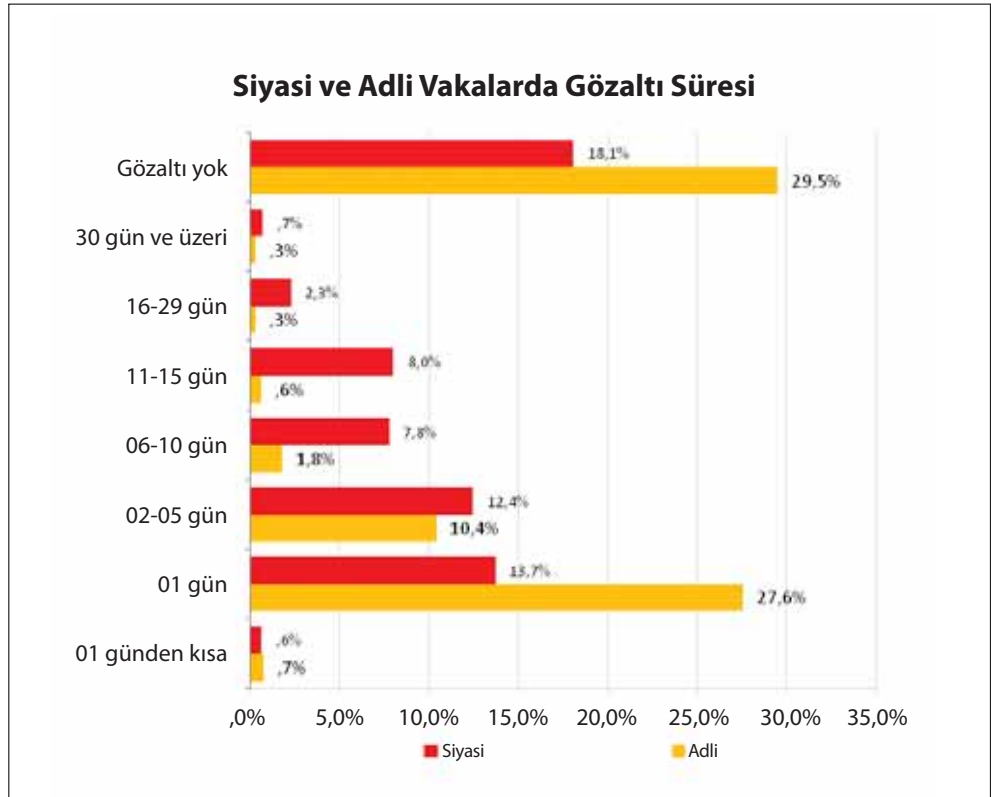
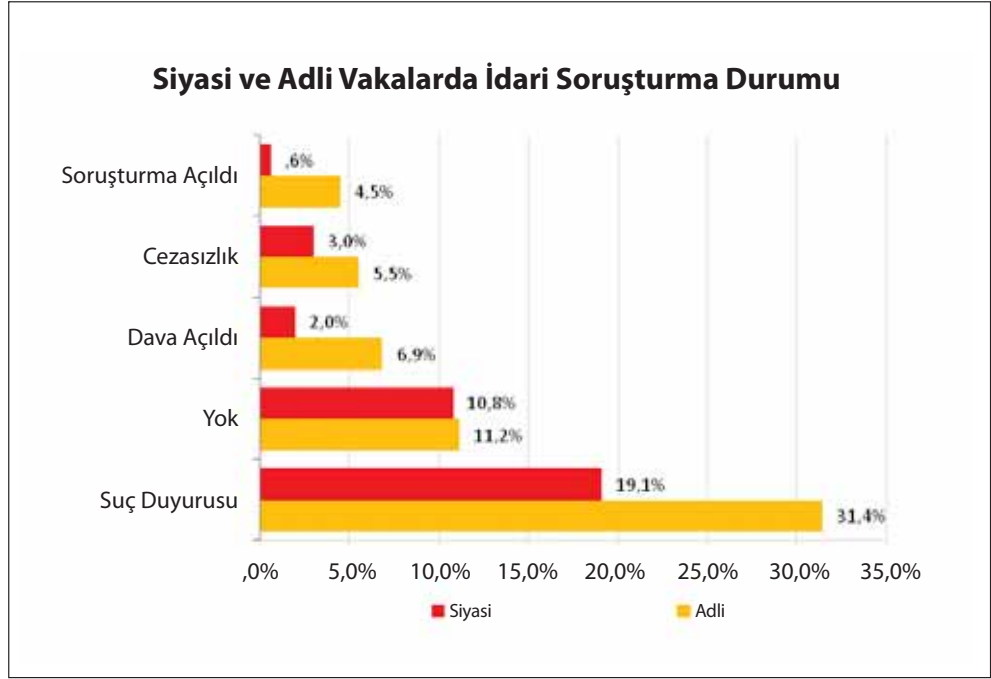
Aşağıdaki grafik ise adli ve siyasi suçlamaların içeriklerini göstermektedir. Grafikten izleneceği gibi, işkence ile sonuçlanan adli suçlamaların büyük çoğunluğu “hırsızlık, kavgaya karışma” suçlamasıdır. “kimlik kontrolleri” sırasında da işkence mağduriyetleri yaşanmaktadır. Siyasi içerikli suçlamalar ise daha büyük çeşitlilik göstermektedir. Daha sonraki grafikte ise, mukavemet iddialarının adli suç isnatlarında daha büyük oranda gerçekleştiği görülmektedir.

Siyasi ve Adli Vakaların Gözaltına Alınma ya da Tutuklanma Gereççeleri

Siyasi ve Adli Vakalarda Mukavemet Durumu

Yukarıdaki grafikte adli suçlar isnat edilen mağdurların daha büyük oranda gözaltına alınmadıkları ve daha kısa süre gözaltında tutuldukları, siyasi nitelikli suçlamalarda gözaltı sürelerinin daha uzun olduğu görülmektedir.

Özel Bir Alan: Cinsel Kimlikler Nedeniyle İşkenceye Maruz Kalma

Bu raporda, 1980 – 1990 yılları arasında Cumhuriyet Gazetesi'nde yer alan haberler ve sonraki dönemlere ait TİHV İnsan Hakları Raporları'ndan hareketle yaptığımız analizlerin sonuçlarına yer verilmiştir. Fakat özellikle 90'lı yıllarla birlikte Türkiye'de neredeyse hiç kamuoyunun gündemine gelmeyen, sadece bu alanda örgütlenmiş olan LGBT örgütlerinin insan hakları ihlalleri raporlarından izlenebilen bir başka "işkence" alanı daha vardır. Güvenlik güçlerinin, özellikle sokakta çalışan bir grup insana özellikle Ankara, İstanbul, İzmir başta olmak üzere büyük şehirlerde, cinsel kimlikleri nedeniyle kötü muamele ve işkence yaptıkları iddiaları sıklıkla dile getirilmekte ve bu iddialar yasal süreçlere de aktararak görünürlük kazanmaktadır. Bu konuda istatistiksel bir çalışma olmadığı için yaygınlığı konusunda kesin bir bilgimiz olmasa da burada, KAOS-GL ve Ankara Pembe Hayat Derneği kanalıyla ulaştığımız kimi tanıklıklara yer veriyoruz:

"... 1996 da başlamış olduğum trans seks işçiliğindeki yaşanmış işkence olayları şöyle özetlenebilir: 1996 dan 2001 e kadar Ankara'da asayiş polisleri ve özellikle ahlak büro memurları transların çalıştığı caddelerde ve kulüplerde uygulamalar yapar ve keyfi gözaltılar yaşanırdı. Bu gözaltılar sırasında aşırı güç kullanırlardı. Caddeden alınmam sırasında coplarla veya sopalarla kovalar yakaladığı yerde araçlarına bindirene kadar hakaretler ederek döver ve emniyet müdürlüğü ahlak büroya götürürlerdi... Beton zemin olan 30 metrekare dört tarafı kapalı camı olmayan diğer birimlerin nezaretine benzemeyen bir yere konulurduk. 24 saat süren gözaltında nezarete beton zemine bile oturmamız yasaktı, ayakta durmamız isteniyordu. Oturduğumuz görüldüğünde coplanıyorduk ve oturmamamız için zemine sürekli belli aralıklarla kovalarla su dökülüyordu. Sesimizi yükselttiğimizde veya itiraz ettiğimizde bir kişi bile bunu dile getirse, beşer kişilik gruplar halinde yine dövülüp saçlarımızdan sürükleyerek 4 kat çıkartılır çıplak soyundurulur büyük bir banyo ya benzer bir yerde beş kişi dizilir çıplak vaziyette itfaiye hortumuyla tazyikli su ile ıslatılırdık; nezarete geri dönmemiz yine aynı şekilde 4 kat aşağı saçlarla sürüyerek olurdu. Sonra diğer beş kişiye sıra gelirdi. Bu işkence 24 saat sürdüğünden bir kişiye en az beş defa sıra geliyordu. Görüldüğümüz her yerde alındığımızdan, tutulan fuhuştan alınma tutanaklarını imzalamadığımızda işkence dayanılmaz boyuta geliyordu. İmzalamazsak 24 saatin sonunda serbest bırakıyorlar emniyetin önünden tekrar alıp 24 saat daha tutuyorlardı. 2001 den sonra Ankara'da "balyoz" adını verdikleri bir birim çıktı. Bu birim tamamen translara yönelik ve işkenceyi iyi bilen sivil polislerdi, yine kovalıyor ve ahyorlardı ama biz yıllardır bilinçlendiğimizden işkence raporları tutturmaya başladığımızdan bu yeni ekip iz bırakmadan işkence yapmaya başladı.

Vücudun değişik yerlerini sıkarak yarı felç durumuna getiriyorlar ve vurdukları yerlerde ne morarma ne de bir iz kalıyordu. Kendileri de "..biz eğitimliyiz hadi şimdi de şikayet edin" diye alay ediyorlardı; sesimiz çıkmaya başladığında da emniyete götürmeler son buldu. Bunun yerine görüldüğü yerde alınan translar dövülüp şehrin uzak yerlerine kafalarına poşet geçirilmiş ve çıplak halde bırakılıyordu. Kendi adıma kafamda siyah poşet çıplak halde ve her yeri morarmış kan içinde Mamak Çöplüğü'nde uyanmak hayatımın kötü anlarından biridir."

"... Kabahatler kanunu hala devam ediyor. O dönem en azından bizi alıyorlardı, saatlerce arabaya bindirip gezdiriyorlardı. Psikolojik şiddet uyguluyorlar ve taciz ediyorlardı. Mesela en son yargulandığım zamanki polislerden iki tanesi travestilerin yanına oturup mıncıklayan insanlar. Balyoz ekibindeki polisler. Arabaya bindiriyorlardı. Küçükken yaşadığımız ilk ilişkilerimizi anlatmamızı istiyorlardı. İbne, top... buna benzer kelimelerle hakaret ediyorlardı. Yoldan geçen arabaların içerisindeki insanlara "a.. k... ibneleri" vb. hakaretler ediyorlardı. Bir yandan işkence ile birlikte bir yandan da taciz vardı. Sonra saatlerce arabanın içerisinde dolaştırıp ormanın içinde bir yere bizi atıyorlardı. İstedığı zaman "susun lan" diyorlardı. Kırk Konaklar, Gölbaşı, Yeni Doğan ya da Çin Çin'in oralara bizi götürüp atıyorlardı. Bu yerler de aslında çok tehlikeli yerler. Karanlık, göz gözü görmeyen yerler. Herhangi bir serseriye rast gelsen, tecavüze uğrayabilir ya da öldürülüp bir kenara atılabilirsin. "

"... Bir de ahlaka ilk düştüğümde, beni evime döndürmek için, tekrar erkek olmam için dediler, geldiğin yere gideceksin, evet ilk ahlaka düştüğümde, evet 4 tane elime beysbol sopası dayak yedim. Onun dışında 16 yıllık benim trans hayatımda, polisten hiçbir zaman dayak yemedim,

şiddet... ” O da hayır dedi. Ben duyuyorum tabi, arabanın altındayım ama duyuyorum. Ondan sonracığıma, diğer laçovariyi buldular, getirdiler ama nasıl dövüyorlar onu, aklın hayalin durur, böyle bir dayak atamazlar. Ama çok şiddetli dövdüler. Beni de inat ettiler bulacağız bunu diye. El feneriyle arabaların altına baktılar ve buldular. Arabanın altında buldu beni, silahın altına mermiyi verdi, tabi, çıkık lan dedi. Tamam dedim, çıkıyorum, sakın ateş açma. Çıktım. Bana şöyle bir baktı, öbürüne baktı, ulan dedi hani yine bunun saçları uzun ve memeleri var dedi, bunun dedi kadın hali var dedi, sen utanmıyor musun erkek halinle kendini d... -s..... diye, bunu çok kötü dövdüler. Ve arabaya bindik biz, götürdüler, ifadeler alındı, ondan sonra bana dediler ki aç ellerini. Elimi açtım, memleketine gideceksin, döneceksin erkek olacaksın diye 4 tane beysbol sopasıyla dayak yedim. Ama tabi el kabardı, şiddetli kabardı. Ondan sonra tuvalette suyu döktüler, ellerim kabarmasın diye, yerleri sildirdiler. Bir dayağı o zaman yedim, bir de evim basıldıgında.”

“...Dayakları yiyorduk rahat bir şekilde. Ellerimiz filan şişiyordu böyle. Birbirimize sopayla vurduruyorlardı. Beysbol sopası. Çıkıyorduk. Kızılay'a doğru geliyorduk. Aradan 1-2 saat geçiyordu, yeniden alıp götürüyorlardı. En son yine bir gün emniyetten çıktık. Kızılay'a doğru geldik, Akay'dan bir ekip bizi aldı, normal siyah-beyaz Çankaya taraflarından. Kimliklere filan baktı. Sen nerelisin dedi. Sen benim hemşerimsin, nasıl böyle bir şey yaparsın dedi. Sonra beni dövmeye başladı. Karşılık da veremedim. O polisin hemşerisiyim diye dayak yedim.”

İşkencenin amaçlarından biri, mağdurlarının daha önce bağlı olduğu değerlerden, inançlardan, tutumlardan vazgeçmesi; ait olduğu, sempati duyduğu gruplarla ve/veya kişilerle olan bağlarını koparması amacıyla sistematik bir program altında yeni değerler aşılana ve kabul ettirilmeye zorlanmasıdır. Gözdağı verme de işkencenin ilgili literatürde saptanmış diğer amaçlarından: Sorgucu tarafından kabul edilemeyecek davranışlarından ötürü mağdurların gözlerini korkutup niyetlerinden caymalarını sağlamak. Sindirme politikası işkenceyi aynı zamanda bir tür cezalandırma olarak da uygulamak anlamına gelmektedir. Örneğin, tutuklu kaçma girişiminde bulunduğu ya da kuralları ihlal ettiğinde, polis ve cezaevi yetkilileri tarafından, mahkûma dövülerek ya da başka yollarla işkence yapılması. Burada işkencenin grup boyutu esas ve önemlidir. Amaç işkence mağduru vasıtasıyla kurbanın ait olduğu gruba ulaşmaktır. İşkence sistemlerinin temel amacı kimliğin yok edilmesidir; saldırıda bulunulan, bireyin kolektif sosyal kimliğidir. Cinsel kimlikler, etnik kökenler vb. ait olunan sosyal kimliğin ve grubun özellikleri nedeniyle işkenceye maruz bırakılma, sadece işkencenin mağdurlarına değil, benzer özellikleri taşıyan tüm grup üyeleri üzerinde baskı yaratmak amacı taşımaktadır. Böylece işkence, sadece işkence değil aynı zamanda bir nefret suçuна dönüşebilmektedir.

Nefret suçlarına neden olan, mağdurlara yönelik kişisel geçici öfke ya da planlı zarar verme isteğinden kaynaklanan, saldırganların kişisel motivasyonları değildir, mağdurun ait olduğu gruba yönelik önyargılar, ayrımcılık ve yanlılıklardır. Dolayısıyla, sadece bir insana ya da gruba ruhsal ya da fiziksel zarar verilmesi sonucunu doğurmazlar aynı zamanda saldırılara maruz kalan gruplara ait insanların, kendilerini ifade etmeleri hatta varlıklarını sürdürmeleri önünde de ciddi tehdit ve engel oluştururlar. Nefret suçlarına hedef olmaktan korunmanın tek yolu böylece kendiliğinden, insanın oluşunu, varlık biçimini reddetmesi, en hafifinden varoluşunu görünmez kılmaya çalışması haline gelir ki bu da nefret suçlarının nedeni olan ideolojik arka planın esasen, toplumda belirli grupların varlığına yönelik bir tehdit oluşturduğunu gösterir. Yukarıda sunulan örneklerde, mağdurların dile getirdikleri işkence yöntemleri, raporun önceki bölümlerinde sunulan yöntemlerden ve güvenlik güçlerinin yaklaşımları da öncekilerden belirli farklar içermektedir. Mağdurlara yapılan işkencenin cinsel niteliği farklıdır, ayrıca daha önce pek rastlanmayan “zorla soyarak gece tehlikeli bir yere bırakma” vb. yöntemler, işkencenin mağdurların, belirli niteliksel özelliklerine yönelik saldırı ve dönüştürme amacı taşıdığı, dolayısıyla nefret suçu olduğunu da göstermektedir.

Sonuç

Son yıllarda giderek artan bir biçimde kötü muamele ve işkence konusundaki hak ihlallerinin, güvenlik kurumlarından çok, kamusal alanlarda ve güvenlik güçleri tarafından mağdurların güvenlik kurumlarına götürülmesi aşamasında, gözaltı mekânları dışındaki açık ya da kapalı mekânlarda gerçekleştiğine dair gözlemler dile getirilmektedir. Araştırmamızın bulguları, bu ve benzeri gözlemlerin ve iddiaların gerçekliğini göstermektedir. Özellikle kitlesel eylemlerde güvenlik güçlerinin “aşırı güç kullanımı” isimlendirmesiyle bir anlamda örtük-yasal bir dille meşrulaştırılan yaygın şiddet kullanımı, önemli bir sonuca işaret etmektedir. Şiddet ve işkence hem suçlular hem de mağdurlar açısından yaygınlaşmakta adeta kolektif, sıradan bir yaşantıya dönüşmektedir. Kitlesel eylemlerde görev yapan güvenlik güçlerinin şiddet davranışları ne kendileri ne de mağdurlar tarafından ayırt edilebilmekte ve böylece şiddet ve kötü muamele belirsizleşmekte, suçu işleyenler açısından sorumluluk dağılmakta ve kimliksizleşmektedir. Mağdurlar açısından ise, gerek kamusal alanlarda gerekse polis araçları, mağdurların kendi evleri ya da işyerleri vb. belirsiz açık ya da kapalı mekânlarda yaşanan şiddet deneyimleri, “diğer” pek çok insanla paylaşılan yaşantılar olması bakımından bir anlamda sıradanlaşmaktadır. Bireysel bir yaşantı olmaktan çıkan, özellikle kitlesel eylemlerde yaşanan şiddet ve kötü muameleminin gerek yasal gerekse zihinsel süreçler açısından “cezasız” kalması kolaylaşmaktadır. Kitlesel eylemler öncesinde, sonrasında iktidarın farklı sözcüleri tarafından dile getirilen mağdurlara yönelik değerlendirmeler de, mağdurların değersizleştirilmesini kolaylaştıran ve genel olarak sistemin meşrulaştırılmasına yol açan “etiketleme-damgalama” içeriğini taşımaktadır. Yaygın medya bu söylemi sürekli güçlendirmekte, dolayısıyla şiddet, kötü muamele ve işkence gerek bireysel gerekse kurumsal düzeyde mağdurlara yönelik bir ayrımcılık ve süreci olarak algılanmamaktadır. 1987’de, gazete haberlerinde işkencenin giderek daha çok yer bulmaya başladığı dönemde, siyasi nedenlerle gözaltı ya da tutukluluk sürecinde gerçekleşen işkence olaylarında, mağdurlar, eğer tanınmış kişilerse isimleriyle, tanınmamış kişilerse, örgütlerinin isimleriyle, “sanık” “gözaltındaki ya da tutuklu sanık” vb. ifadelerle nitelendirilmişlerdir. Oysa yine işkence iddialarının söz konusu olduğu 1987 yılındaki iki adli vakada, işkence mağdurlarından “vatandaş” ifadesiyle söz edilmektedir: “Vatandaş işkence gördü” “Gözaltındaki vatandaşa işkence iddiası”. Benzeri bir yaklaşım kamu otoritelerinin ifadelerinde de görülmektedir: “Vatandaşa işkence yapmayın...” yine aynı dönemde bir hükümet yetkilisinin sözlerini yansıtan başka bir haberin başlığıdır. Günümüzde de aynı yaklaşım sürmektedir. Yurttaşlar, vatandaş olanlar ve olmayanlar olarak ayrılmaktadır. Fakat bulgularımızın açıkça gösterdiği gibi işkence, giderek daha yoğun biçimde “adli” vakalarda gerçekleşmektedir.

Araştırmamızın bulguları çok açık biçimde, niceliksel olarak azalmış gibi görünse de işkencenin sürdüğünü daha da önemlisi, işkencenin gerek iktidarların ideolojik yaklaşımları, gerekse gerçek ve muhtemel kurbanlar ve “seyirciler”in zihniyet yapılarında köklü değişimler yaşanmaksızın, yasal düzenlemelerle ortadan kalkamayacağını gösteriyor. İnsan hakları örgütleri ve hukuk alanında işkenceyle mücadele konusunda çalışanlar tarafından işkencenin ortadan kaldırılmasının önündeki en önemli engel olarak vurgulanan “cezasızlık”ın, verili yasal sisteme rağmen sürdürülebilir olması da kamu vicdanında meşrulaştırılabilir olmasıyla yakından ilişkilidir. Cezasızlık uygulaması sürdükçe, mağdurların hak arama konusundaki isteklilikleri de giderek azalmaktadır. Özellikle adli suçlarla suçlanan kişilere yönelik işkencede artış olması, mağdurların örgütsüz olmalarının, yasal hakları konusunda farkındalıklarının olmamasının, işkenceye karşı mücadeleyi zayıflattığını ve ilerlemeler kaydedilen yasal mevzuatın yurttaşların tümüne eşit uygulanmadığını göstermektedir.

Sonuç olarak söylenebilir ki, işkenceyle mücadele öncelikle bir toplumun onu mahkûm etmeye yönelik zihinsel ve ideolojik bir sözbirliğine ulaşması ve bu yönde direnme hakkını kullanmasıyla başarılabılır. Bu sözbirliğinin oluşması kuşkusuz, işkencenin bütünüyle görünür kılınması, bir insan hakları ihlali ve insanlık suçu olarak teşhis ve teşhir edilmesi yönündeki zihinsel ve davranışsal kararlılıkla mümkün olabilir.

TİHV GENEL MERKEZİ

Akbaş Mahallesi Sarıca Sokak No: 7 Hamamönü, Altındağ-ANKARA
Tel: (312) 310 66 36 • Faks: (312) 310 64 63
E-posta: tihv@tihv.org.tr
Web: <http://www.tihv.org.tr>

TİHV İSTANBUL TEMSİLCİLİĞİ

Sıraselviler Caddesi Hocazade Sokak No: 8 Beyođlu-İSTANBUL
Tel: (212) 249 30 92 • Faks: (212) 251 71 29
E-posta: tihv@tihvistanbul.org

TİHV İZMİR TEMSİLCİLİĞİ

1432. Sokak Eser Apartmanı No: 5/10 Alsancak-İZMİR
Tel: (232) 463 46 46 • Faks: (232) 463 91 47
E-posta: tihvizm@dsl.ttnet.net.tr

TİHV ADANA TEMSİLCİLİĞİ

Kurtuluř Mahallesi 19. Sokak A Blok No: 23/2 ADANA
Tel: (322) 457 65 99 • Faks: (322) 458 85 66
E-posta: tihvadana@yahoo.com

TİHV DİYARBAKIR TEMSİLCİLİĞİ

Lise Caddesi Eyyüp Eser Apartmanı No: 8/2 Yenişehir-DİYARBAKIR
Tel: (412) 228 26 61 • Faks: (412) 228 24 76
E-posta: tihvdbakir@ttnet.net.tr

ISBN: 978-975-7217-78-7